

VOLK EN VADERLAND

MANNETJE IN DE DRAAIKOLK
EEN DOOR NEEN
TUSSEN GOED EN FOUT
GELIJK EN ONGELIJK
SOLDAAT VOOR DE VIJAND
KRUIP DOOR SLUIP DOOR

58

Wanneer wij in deze en de volgende aflevering enkele problemen rond de thema's collaboratie en verzet in Nederland de revue laten passeren, zullen wij ons niet beperken tot de activiteiten van hen die als 'landverraders' of 'collaborateurs' plegen te worden aangeduid, en anderzijds van hen die men 'verzetsstrijders' is gaan noemen. Collaboratie — samenwerking met de vijand — bleef immers niet beperkt tot hen die zich bewust — uit wat voor motieven dan ook — beijverden om in de eerste plaats de belangen van de bezetter te dienen. Verzet kwam niet uitsluitend tot gelding in de daden van hen die zich dag aan dag afvroegen — eveneens uit wat voor motieven dan ook — op welke wijze zij de vijand het best nadeel konden berokkenen. Zouden wij ons tot deze beide groepen beperken, dan zouden wij maar een klein gedeelte van het Nederlandse volk in onze beschouwingen kunnen betrekken.

De bezettingssituatie was zodanig, dat bijna iedereen van tijd tot tijd geconfronteerd werd met problemen, maatregelen, voorschriften, bevelen door of namens de bezetter gegeven, die een directe reactie van hem vroegen, een reactie die maar al te vaak de keuze tussen gehoorzamen of niet te boven ging en uitmondde in het geven van een antwoord op de vraag: collaboratie of verzet?

Die vraag hoefden zij die als nationaal-socialist de zijde van de Duitsers gekozen hadden, zich niet te stellen. Hun moeilijkheden en problemen lagen binnen het gebied van de collaboratie. Zij hadden zich door hun optreden buiten de gemeenschap van het Nederlandse volk geplaatst, al was dat voor velen van hen, zeker voor zover zij zich in een verblind idealisme als wegbereiders voor de toekomst van het vaderland beschouwden, wellicht een tijdlang moeilijk te verteren. Als militair traden zij zonder meer in dienst van het land dat Nederland en het Nederlandse volk in zijn bestaan bedreigde; als niet-militair hielpen zij de vijand bij de realisering van zijn doeleinden.

Van de activiteiten van 'het verzet' kunnen wij slechts een gering deel behandelen in een poging om aan de hand van een aantal voorbeelden een beeld te geven van enkele uitgangspunten en vormen van verzet, anderzijds van de gecompliceerdheid van de situatie waarin dat verzet plaatsvond.

En wanneer wij ons dan bezighouden met die Nederlanders die als gevolg van hun beroep of functie door de situatie zelf gedwongen werden partij te kiezen, dan komen wij op het terrein waar gehoorzaamheid snel in collaboratie ontaardde, ongehoorzaamheid vaak een eerste stap was naar verzet en, hoe vreemd dat ook mag klinken, waar collaboratie en verzet tegelijkertijd plaatsvonden.

A.H.P.

MANNETJE IN DE DRAAIKOLK

DR. KONRAD KWIET

Het lijkt geen twijfel, de Nederlandse fascistische leider Anton Adriaan Mussert verlangde in 1939 naar een Duitse bezetting om eindelijk datgene te bereiken wat hem al acht jaar ontzegd was gebleven: de overname van de macht door zijn 'Nationaal-Socialistische Beweging' (NSB). Vol vertrouwen en zeker van de overwinning was hij aangetreden aan het begin van de jaren dertig — in de tijd van een algemene, ernstige crisis in het politieke, economische en maatschappelijke leven — om naar het voorbeeld van Mussolini nu ook in Nederland het fascisme in zo breed mogelijke kring ingang te doen vinden. Zijn poging was mislukt. Anders dan in sommige andere Europese landen was de Nederlandse samenleving immuun gebleken, althans sterk genoeg om het fascisme een halt toe te roepen. Van zijn NSB was weinig meer over dan een gefrustreerde, van de bevolking geïsoleerde, rechtsradicale splinterpartij. De enige redding, de 'bevrijding', kon alleen nog van de Duitsers komen; slechts hun overwinning kon het gehate democratische systeem uit de weg ruimen en de noodzakelijke voorwaarden scheppen voor de machtsovername. Zo althans verwachtte en hoopte de Nederlands fascistische leider; hij had zich aan de nazi-leiding aangeboden en haar reeds voor de oorlog in geheime gesprekken te verstaan gegeven dat zijn partij gereed stond de regering over te nemen. Maar het pakte anders uit. Nog voor, noch tijdens de bezetting van Nederland dacht Hitler er ook maar aan de leider van de NSB aan het hoofd van een nieuwe Nederlandse regering te stellen.

Hij was gewaarschuwd: de staatsgreep van de Noorse fascistische leider Quisling was in april 1940 jammerlijk mislukt en een soortgelijk experiment in Nederland zou de vlotte en goeddeels geruisloze vestiging van een militair bezettingsbestuur wellicht een heel wat grimmiger karakter hebben gegeven. De nazi-leiding had voorts de ontwikkeling van de NSB vanaf het begin met sceptische belangstelling gevolgd. Door talrijke rapporten van de Duitse ambassade en via 'vertrouwenslieden' en *Gestapo*-beamten was zij voldoende geïnformeerd over het 'burgerlijk-nationale' karakter van de Mussertbeweging. Zij begreep dat een beweging die maar slecht aansloeg bij het volk, geen kapitaalkrachtige figuren achter zich had, zich vermeide in dromen van een Groot-Nederlands rijk en slechts een 'zwak' antisemitisme beleeft, zich maar moeilijk aan de ideeën en doelstellingen van het *Duitse* nationaal-socialisme zou kunnen aanpassen. Bovendien was de partij verdeeld; de interne meningsverschil-

Boven: Anton Mussert, 'Nederlander in hart en ziel' en als voorstander van een 'Diets' rijk onder NSB-leiding een fel bestrijder van de annexionisten die streefden naar een 'Groot-Germaans rijk', kon niet verhinderen dat hij concessie na concessie moest doen.

Rechts: de ideeën van Mussert vindt men min of meer terug in deze politieke propagandaplaat van de NSB. Nederland zou geen gouv van Duitsland moeten worden maar in een 'nieuw Europa' zelfstandig blijven.

len tussen de 'Leider' en Rost van Tonningen waren de Duitsers niet ontgaan. Integendeel, de tegenstellingen waren aangewakkerd, men had ze uitgebuit om de partijkoers te beïnvloeden en te radicaliseren. De SS had reeds voor Rost van Tonningen gekozen, die als 'oudste vertrouweling' van Himmler in Nederland de 'annexionistische', Groot-Germaanse SS-richting propageerde en zijn 'Leider' de eerste plaats in de beweging betwistte. Kortom, aan de vooravond van het Duitse offensief in het westen, waarover Mussert niet was ingelicht, bood de NSB een trieste aanblik. Haar ledental was van 50.000 teruggelopen tot 29.000; wat overbleef was een verscheurde, geïsoleerde, fascistische splinterpartij, die voor de nazi-leiding beslist geen doorslaggevende machtsfactor kon betekenen. In de meidagen van 1940 werd dat wel heel duidelijk. Tevergeefs wachtte Mussert op een uitnodiging

naar Berlijn te komen of op Hitlers bevel tot overname van de regering; plannen en voorstellen had hij al klaar. In plaats daarvan moest de 'Leider' ervaren hoe de Duitse militaire autoriteiten hem passeerden en ignoreerden, ja hem zelfs verboden een radiorede tot het Nederlandse volk te richten. Wel mocht hij op 16 mei met een jonge Duitse luitenant discussiëren over de toekomst van Nederland en deelneming van de NSB aan een nieuwe regering. De benoeming van Seyss-Inquart tot Rijkscommissaris las hij in de krant. Zijn Groot-Nederlandse — 'Dietse' — rijksplannen, die hij op 21 mei aan een afgezant van Von Ribbentrop voorlegde, bleven op het *Auswertige Amt* op de schrijftafel liggen.

Hoe gebrekkig Hitler zelf toen over Mussert was ingelicht — en dit is misschien wel het duidelijkste bewijs van zijn onverschilligheid ten opzichte van de 'Leider' — blijkt uit een brief aan Mussolini. Naar alle waarschijnlijkheid, zo schreef Hitler nog op 25 mei aan de Duce, waren Degrelle en Mussert tezamen met vele anderen in de citadel van Rijssel of in Abbeville doodgeschoten. En dan nog de laatste onheuse bejegening: Mussert kreeg geen uitnodiging om op 29 mei in de Ridderzaal de plechtige ambtsaanvaarding van de Rijkscommissaris bij te wonen.

Zo begon Seyss-Inquart zijn nieuwe rijk te regeren alsof er in het geheel geen NSB bestond. Hij volgde de instructies op van Hitler, die na zijn eerste grote militaire successen de tijd tot de eindoverwinning politiek wilde uitbuiten om Nederland economisch nauw aan Duitsland te binden en het 'bloedverbonden' broedervolk tot zelfnazificatie te dwingen. Niet Mussert of Rost van Tonningen, maar het Rijkscommissariaat, de NSDAP en de SS bepaalden de politieke koers; zij waren het die de lakens uitdeelden. Niet Musserts onafhankelijke Groot-Nederlandse rijk, maar een onderworpen, volledig afhankelijk Nederland was het doel; een Nederland, dat vervolgens bij het Groot-Duitse rijk zou worden ingelijfd en zijn bescheiden plaats zou krijgen toegewezen in een totalitair machtsstelsel, dat Duitslands rang van wereldmacht moest waarborgen en dat door middel van de fysieke vernietiging van joden en politieke tegenstanders niet alleen een krankzinnige *Herrenrasse*-ideologie in praktijk zou brengen, maar tevens de volksmassa's met geweld en terreur permanent in bedwang zou kunnen houden. In de zomermaanden van 1940 meende Seyss-Inquart nog langs de weg van de 'grootmoedige behandeling' zijn doel te kun-

EEN NIEUW NEDERLAND
IN EEN NIEUW EUROPA

Politieke Propaganda-plaat N95004

DRUK MES & BRONKHORST HAARLEM

nen bereiken. De instrumenten waarvan hij zich bediende waren: bevordering van de in juli 1940 op gang gekomen burgerlijk-nationale 'vernieuwingsbeweging' van de Nederlandse Unie, aanstelling van nationaal-socialistische *Stillhaltekommissare* bij socialistische vakbonden en partijen en ondersteuning van fascistische partijtjes.

Op 5 juni 1940 was het dan eindelijk zover: de al bijna in vergetelheid geraakte 'Leider' van de NSB mocht voor het eerst zijn opwachting maken bij Hitlers stadhouder. Bij dit eerste gesprek werd meteen al duidelijk dat Seyss-Inquart twijfelde aan Musserts politieke kwaliteiten. In zijn eerste rapport aan Hitler kwalificeerde de Rijkscommissaris de 'Leider' als

'een liberale nationalist', die er fascistische methoden op na probeerde te houden.

Mussert daarentegen schreef in zijn dagboek dweperig over 'de edele, eerlijke mens' Seyss-Inquart, die van de Führer de opdracht had gekregen ons land en ons volk zo goed mogelijk te behandelen. Seyss-Inquart gaf de partijleider de raad de NSB te versterken en de Nederlandse bevolking warm te maken voor de nationaal-socialistische revolutie. Pas dan kon aan een eventuele machtsovername worden gedacht. Aldus werd Mussert getroost en de weg gewezen. Hij doorzag daarbij noch de conceptie van de Rijkscommissaris, noch de functie die hem was toegedacht.

Het was alleen maar een consequentie van de

totalitaire machtsuitoefening van de nazi's, dat hij slechts als een direct en indirect machtsinstrument werd gebruikt: direct als object dat zelf beheerst en gestuurd moest worden, indirect als willig werktuig en welkome hand-langer bij de verwezenlijking van de nazi-bezettingpolitiek. Mussert mocht wel de Nederlanders met *zijn* fascisme gelukkig maken. Hij meende dit kunststuk te kunnen volbrengen om daarna als waardige 'Leider' van het Nederlandse volk door Hitler te worden erkend. Hij had zijn opdracht ontvangen; nu kon hij aan de slag.

Zo begon Mussert in de zomermaanden van 1940 met de krachtige steun van de 'politieke'

TOEN MUSSERT NOG EEN MUSJE WAS

Wijze: toen onze mop een mopje was ...

*Toen Mussert nog een musje was,
was hij nog heel gedwee,
maar toen de Ad'laar binnenkwam
riep hij luidkeels: Hou zee!*

refrein

*Hou zee, hou zee, hou zee, hou zee,
riep hij luidkeels: hou zee.
Maar o, hoe zal dat weldra zijn?
O jé, o jéminé.*

*De mus kreeg praatjes, werd brutaal,
maar 't bleef bij veel geschreeuw.
En door dat mooie zwarte hemd,
leek hij precies een spreeuw.*

refrein

*Hou zee, hou zee, hou zee, hou zee,
leek hij precies een spreeuw.
Maar o, hoe zal dat weldra zijn?
O jé, o jéminé.*

*Zijn vriend, de bruine Adelaar,
dacht: 'Ga gerust je gang,
maak jij het soms wat al te bar,
dan krijg ik je wel bang.'*

refrein

*Sieg Heil, Sieg Heil, Sieg Heil, Sieg Heil,
dan krijg ik je wel bang,
en bang dat zal hij weldra zijn,
dat duurt heus niet meer lang.*

*En als de Ad'laar vluchten moet,
waar blijft de zwarte spreeuw?
Wel, in de klauwen of de bek
der Nederlandse Leeuw.*

refrein

*O nee, o jé, o jéminé,
waar blijft dat trots houzee?
Dat wordt gesmoord in klauw of bek
der Nederlandse Leeuw.*

Jan H. de Groot

(Uit: 'V in Vers', samengesteld door A. Donker
— A. W. Sijthoff, Leiden 1965)

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

Rechts: de haat tegen de NSB uitte zich op de merkwaardigste wijzen, zoals in deze advertentie van een vindingrijke banketbakker.

Geheel onder: nog onverbloemder is dit met de hand vervaardigde kaartje, dat waarschijnlijk gebruikt is als 'doorgever'.

Linkerpagina: in zijn strijd tegen de SS en Rost van Tonningen zocht Mussert steun bij commissaris-generaal Schmidt, die via de NSB-leider de macht in Nederland nastreefde.

Onder: in december 1941 mocht Mussert in Berlijn zijn opwachting maken bij Hitler en hem 'trouw zweren tot in den dood'.

Wat ook onzeker is. Een ding staat vast:

Ons WILHELMIENTJE

staat nog steeds BOVENAAN

Van alle soorten worden WILHELMIENTJES het meest gevraagd

ZEGT U DAT NIETS?

Probeer, U ze ook eens, nog steeds 27 cent per half pond.

LET OP! Volgende week viadt U de

NIEUWE SOORTEN BOTERMOEKJES

ONDERAAN in onze advertentie

Beleefd aanbevelend.

Banketbakkerij L. BOER, Hoogstr. 189

LAAT IE FLIN ZIJN

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

werkstellers dat hij eindelijk eens naar Berlijn mocht. Hij was teleurgesteld door het langdurig zwijgen van Hitler en van zijn stuk gebracht door de annexatiepolitiek van de SS. Machteloos moest hij aanzien hoe zijn rivaal Rost van Tonningen politieke terreinwinst boekte; hoe hij, in de rug gedekt door Himmler en de *Höhere SS- und Polizeiführer* Rauter een Nederlandse SS voorbereidde en als *Stillhalte-kommissar* de kans kreeg de socialistische partijen gelijk te schakelen teneinde hun zijn 'volkse' nationaal-socialisme op te dringen. En niet in de laatste plaats dreef hem het grote succes van de tot samenwerking niet ongenegen Nederlandse Unie ertoe op een snelle machts-overname door zijn NSB aan te sturen.

commissaris-generaal Schmidt een groot-scheepse wervingscampagne. Er werden talrijke partijmanifestaties, betogingen en marsen georganiseerd en het land weergalmde van de langademige, pathetische redevoeringen ten bate van de grote 'revolutie'. Op 22 juni 1940 werd te Lunten openlijk de solidariteit van de NSB met Hitler betuigd; een steeds wijdere kloof tekende zich af tussen de NSB en de rest van de Nederlandse bevolking. Herhaaldelijk kwam het tot twistgesprekken, ongeregelheden en vechtpartijen tussen de 'landverraders' en de bevolking. De fascistische leider gaf echter de hoop op een overname van de macht nog steeds niet op, integendeel. Hij drong er bij de Rijkscommissaris op aan te be-

MOEDER!

VERTEL EENS WAT VAN

ADOLF HITLER

ANTOON MUSSERT

ALS LEIDER VAN DE NEDERLANDSE SS

ALS LEIDER VAN DE NEDERLANDSE UNIE

GEESTELIJK: EEN BASTAARD

UITERLIJK: EEN LUL

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

Seyss-Inquart suggereerde hem zijn politieke 'geloofsbelijdenis' neer te schrijven, een gelofte van trouw aan Hitler af te leggen en toe te stemmen in de oprichting van de Nederlandse SS. Pas daarna, op 23 september 1940, werd hem zijn lang begeerde audiëntie bij Hitler toegestaan. Maar ook deze reis, die hij samen met Rost en Van Geelkerken ondernam, bezorgde hem een teleurstelling. Hitlers enthousiasme voor zijn 'Germaanse statenbond' was aan de matige kant en de Führer troostte Mussert met erop te wijzen dat de Rijkscommissaris de taak had de weg te effenen voor een machtsovername door de NSB. Maar precies datzelfde had Seyss-Inquart hem al in juni verteld. Mussert koesterde evenwel de mening dat hij met

Hitlers persoonlijke belofte een belangrijk politiek succes had geboekt, want hem — en niet zijn rivaal Rost van Tonningen — had de *Führer* een machtsovername in het vooruitzicht gesteld.

Met Musserts bezoek aan Berlijn eindigde de eerste fase van de Duitse nazificeringspolitiek. De politiek van de 'grootmoedige aanpak', de 'zelfnazificatie', was op een fiasco uitgelopen; de bevolking werd steeds meer anti-Duits.

Van nu af aan werd het nationaal-socialisme door de bezetter gedecreteerd. Bij deze krachtdadige nazificeringspogingen kwamen echter in toenemende mate de verschillen in conceptie en doelstellingen tussen NSDAP en SS aan het licht. Het uitbreken van de strijd om de politieke leiding was nog slechts een kwestie van tijd en het werd een machtsstrijd, die niet in de laatste plaats ook rond de omstreden persoon van de 'Leider' ontbrandde en die in de interne NSB-strubbelingen getrouwelijk werd weerspiegeld. Het Rijkscommissariaat en de daarvan in verregaande mate onafhankelijk optredende vertegenwoordigers van NSDAP en SS bedienden zich, teneinde hun eigen doelstellingen te bereiken en hun eigen machtspositie te versterken, van de verschillende figuren die in de loop van de tijd de boventoon voerden in de verdeelde Mussertbeweging. De SS ondersteunde Rost van Tonningen, de Nederlandse SS en de kleine schare fanatieke nazi's, die niets liever wilden dan hun land te zien opgaan in het door de SS te stichten 'Groot-Germaanse rijk' en die aandrongen op de uitschakeling van hun 'Leider'. De NSDAP ondersteunde — althans voor het oog — de Mussertvleugel. Haar doel: een sterke, strijdvaardige massaorganisatie, machtsovername naar het voorbeeld van de 'legale' revolutie van 1933, gelijkschakeling en nazificatie, partijheerschappij en Nederland als gouv van het Groot-Duitse rijk. Hoe heftiger de om de nationale onafhankelijkheid van het 'Dietse' rijk roepende 'Leider' door de 'annexionisten' werd aangevallen, des te angstvalliger sloot hij zich aan bij de 'politieke' commissaris-generaal Schmidt, al trachtte hij zich tegelijkertijd met de concurrerende bezettingsautoriteiten te verstaan, in de ijdele hoop eens toch nog met een machtsovername te worden beloond. In werkelijkheid raakte hij in deze machtsstrijd, in dit intrigespel van de nazi-leiding volledig in een van haar afhankelijke positie.

Voorjaar 1941 verklaarde Mussert zich akkoord met de toetreding van zijn partijgenoten tot de *Waffen-SS*. Ook deze concessie, die hij in juni 1940 nog als 'landverraad' had beschouwd, bracht hem geen stap verder, evenmin als de eed van trouw die hij in december 1941 te Berlijn aflegde: 'Ik zweer u, Adolf Hitler, als Germaans leider trouw tot in den dood, zo waarlijk helpe mij God.'

Als beloning voor deze eed — die Mussert overigens lange tijd voor zijn aanhangers geheim hield — werd zijn beweging door Hitler tot enige toegelaten politieke partij in Nederland verklaard. Spoedig daarna verscheen Himmler ten tonele met de eis dat ook de Nederlandse SS'ers de eed aan Hitler zouden afleggen. Weer gaf de 'Leider' toe. In het najaar van 1942 meende hij eindelijk zijn doel te hebben bereikt. Seyss-Inquart en Schmidt wilden Hitler adviseren hem tot minister-president te benoemen. Hun argument hiervoor was dat

een regering-Mussert veel gemakkelijker dan de bezettingsmacht verordeningen voor demobilisatie van 300.000 Nederlanders kon uitvaardigen en bovendien veel beter in staat zou zijn de annexatiepolitiek van de SS te breidelen. Dat was inderdaad zo. De 'politieke' commissaris-generaal zag hier een laatste kans om, via een benoeming van Mussert, zijn eigen machtspolitieke doeleinden alsnog te verwezenlijken; de *alte Kämpfer* en fanatieke nazi Schmidt zag zichzelf namelijk als Nederlands toekomstige gouvleider. Mussert was voor hem niet meer dan een willig werktuig, een nuttige vazal. De lepe Schmidt voorzag dat enige jaren van Mussertheerschappij voldoende zouden zijn om in een jaar of zes, maximaal tien, de Neder-

landers aan het verstand te brengen dat een regelrechte *Anschluss* bij Duitsland van twee kwaden nog de minste was. Hitler liet zich echter ook door deze argumenten niet meer overtuigen; hij wilde zich nergens op vastleggen en de vrije hand houden. Voor hem was alleen de beslissende *Endsieg* van belang. En dus stuurde hij op 10 december 1942 de Nederlandse fascistenleider maar weer eens opnieuw met een kluitje in het riet en verleende hem de titel 'Leider van het Nederlandse Volk'. Mussert kreeg toestemming een zogenaamde 'Secretarie van Staat' op te richten, een lichaam dat het Rijkscommissariaat van 'advies' zou dienen, doch als schaduwkabinet van geen enkele politieke betekenis was.

Boven: Rost van Tonningen (met hoed) en de latere 'Voorman' van de Nederlandse SS, Feldmeyer (rechts, met regenjas), bij hun terugkeer in Nederland in mei 1940, nadat ze in Frankrijk door de Duitsers uit een interneringskamp waren bevrijd. In latere jaren werden deze twee mannen de heftigste tegenstanders van Mussert in diens strijd voor het behoud van zijn 'Dietse' ideeën.

Links: Anton Mussert op het Binnenhof, niet — zijn grote wens — als leider van een Nederlandse regering, maar ter gelegenheid van de beëdiging van het eerste WA-bataljon in 1941. Naast hem Hans Rauter (links) en dr. Arthur Seyss-Inquart (rechts).

In de voorzomer van 1943 bereikten de interne partijtwisten hun hoogtepunt. Het was nu niet meer alleen Rost van Tonningen, maar ook en met name de 'Voorman' van de Nederlandse SS, Feldmeyer, die tegen de 'Leider' rebelleerden. In de mei-juni-crisis van 1943 kwam het tot een heftige botsing tussen de beide vleugels van de partij. Slechts met grote moeite lukte het de Rijkscommissaris een openlijke partijsplitsing te voorkomen.

Voor de buitenwacht demonstreerde men op een groot 'verzoeningsfeest' in de Haagse Dierentuin de gewenste eendracht, maar in werkelijkheid stond men nog even onverzoenlijk tegenover elkaar en waren de grote verschillen in opvatting en doelstelling nog even on-

overbrugbaar als voorheen. Meer nog: de crisis had aangetoond dat de NSDAP haar invloed in alle aangelegenheden van 'Germaanse rijkspolitiek' goeddeels had verloren, Bormann had zijn vertrouwen in Schmidt opgezegd en de commissaris-generaal als een baksteen laten vallen. De SS had de strijd om de politieke leiding gewonnen.

Mussert verwachtte in die dagen door de SS te worden gearresteerd; de commissaris-generaal had hem zelfs gewaarschuwd. Of dit op waarheid berust, laten wij in het midden, maar Schmidt zelf trok zijn consequenties en pleegde zelfmoord op 26 juni 1943 tijdens een treinreis in het bezette Frankrijk. De volgende dag kwamen er een paar afgezanten van de Rijks-

commissaris bij Mussert aan de deur. De 'Leider', die onmiddellijk aannam dat dit zijn arrestatie en een enkele reis naar Duitsland betekende, sprak daar de gedenkwaardige woorden: 'U hoeft u niet zo zenuwachtig te maken, ik zal wel heel netjes met u meegaan; ik word dan ook eens populair bij mijn volk.' Maar zijn vrees — en hoop — bleek ongegrond; de mannen kwamen hem alleen maar vertellen dat Schmidt dood was. Aan zelfmoord kon Mus-

Meedogenlozer dan in deze anonieme karikatuur uit de bezettingsjaren kon Anton Mussert niet gekenschetst worden: een speelgoedmannetje dat zijns ondanks alleen maar handelde als de Duitsers het wilden.

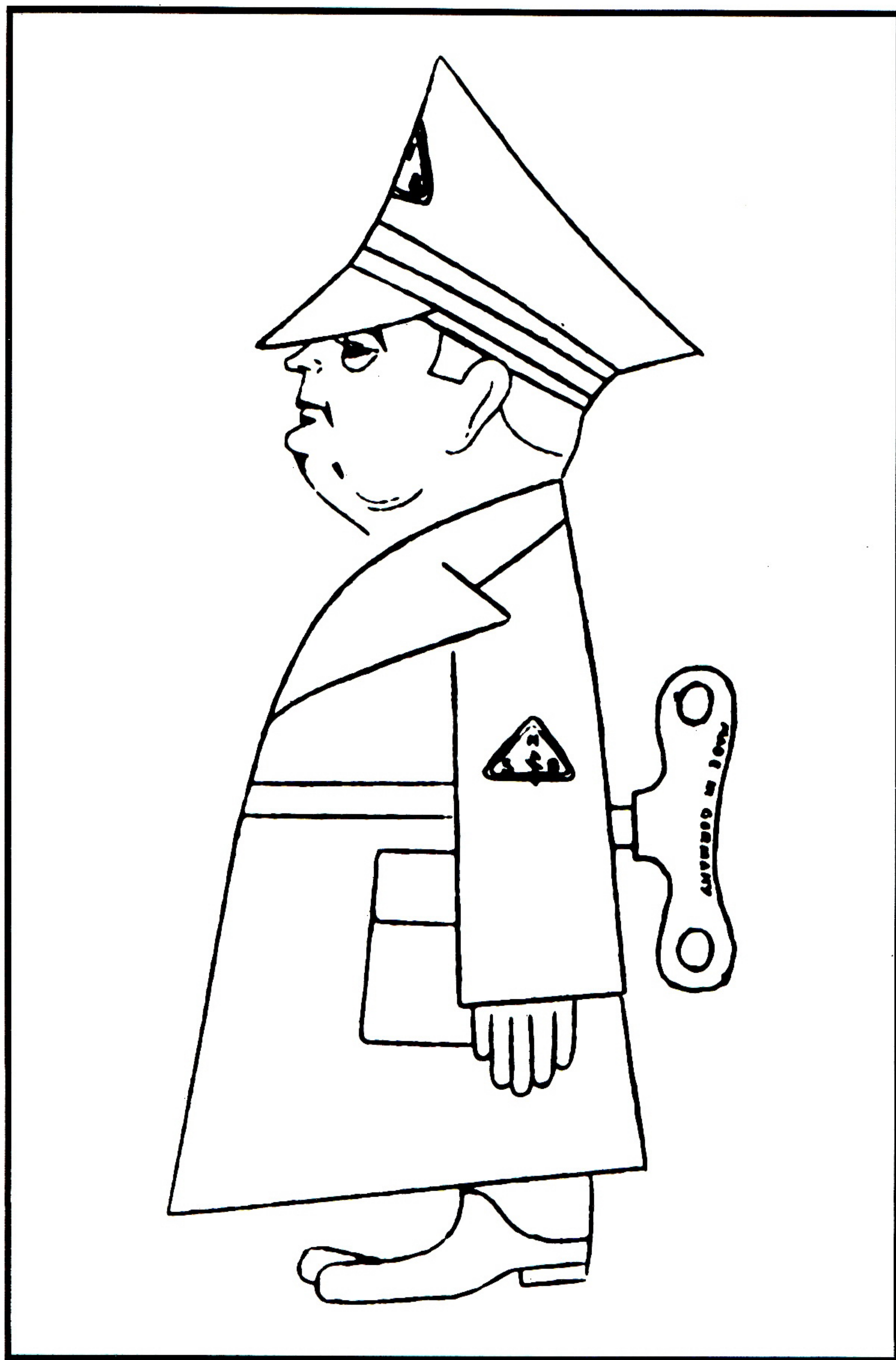
sert echter niet geloven; voor hem stond vast dat de SS Schmidt had vermoord. Niets kon hem daarvan afbrengen. Hij was ook niet van plan zijn mond te houden en zelfs in een gesprek met Himmler bleef hij bij zijn vaste overtuiging. Met Schmidts zelfmoord — volgens een geheim partijrapport ten gevolge van 'overmatige zenuwspanningen' — ontviel de Nederlandse fascistische leider zijn laatste 'steun'. Geen moment had hij het dubbele spel, de intriges en het opportunisme van de commissaris-generaal voorzien. Voor hem was Schmidt de 'ideale nationaal-socialist', de pionier van Hitler. Bij de plechtige begrafenis in Münster mocht hij in bijzijn van Seyss-Inquart en Rauter, die zich eerst nog aan de reis naar Westfalen had willen onttrekken, zijn 'getrouwe kameraad' Schmidt de laatste eer bewijzen.

Het Nederland waarin Mussert terugkeerde, was een vazalstaat van Hitler geworden, waarin geweld, terreur en verzet de politiek van de bezetter ten opzichte van het halsstarrige Nederlandse volk bepaalden.

Al zijn aanpassingsstreven en onderworpenheid ten spijt kreeg hij de macht niet in handen. Aan de andere kant was er de collaboratie, de vrijwillige samenwerking met de Duitsers. Verachting, hoon en spot waren zijn deel, zoals ze het deel waren van zijn trouwe aanhangers, sektariërs die van de rest van de bevolking geïsoleerd en geboycot in hun eigen droomwereldje leefden.

In het uur waarin het gevaar en de nood het grootst waren, had Mussert zich in dienst gesteld van veroveraar en vijand. Wat hij voor de oorlog door de reactie van zijn eigen volk op eigen kracht niet had kunnen bereiken, hoopte hij tijdens de oorlog met Duitse hulp te kunnen afdwingen: de leiding over het Nederlandse volk, de fascistische revolutie, de verwezenlijking van zijn dromen van een 'Diets' rijk. Ter wille daarvan had hij zichzelf aan Hitler en diens politieke zetbazen aangeboden en zich daarmee aan des Führers voeten geworpen; steeds weer had hij zich tot nieuwe concessies, verklaringen van gehoorzaamheid en beloften van trouw bereid getoond. Naast pedanterie en ordelievendheid waren persoonlijke ijdelheid, een hardnekkige neiging tot *wishful thinking* en een mateloze zelfoverschatting zijn belangrijkste karaktertrekken. Zijn gemis aan mensenkennis en aan politieke realiteitsbesef belemmerden hem daarenboven elk inzicht in Hitlers totalitaire machtsuitoefening. Het is Musserts geestelijke blindheid die tenslotte tot de volledige corruptie en zelfontbinding van zijn fascistische splinterpartij heeft geleid.

Toen Anton Adriaan Mussert na de oorlog voor zijn rechters stond, verklaarde hij zichzelf niet schuldig. Zijn geloof in Adolf Hitler was ongebroken; hij was alleen bereid te erkennen dat niet Hitler, maar diens omgeving voor het Duitse imperialisme verantwoordelijk was. 'Mijn grootste fout was dat ik de verkeerde uitwassen van het Duitse nationaal-socialisme niet heb geloofd. Dat was een fout die veel leed en teleurstelling heeft veroorzaakt.' Het hielp hem weinig dat hij het Hof nog eens zijn 'lijdensweg' schilderde of poogde de ware motieven en bedoelingen van zijn NSB te rechtvaardigen. In de vroege ochtend van 7 mei 1946 werd het doodvonnis voltrokken.

EEN DOOR NEEN

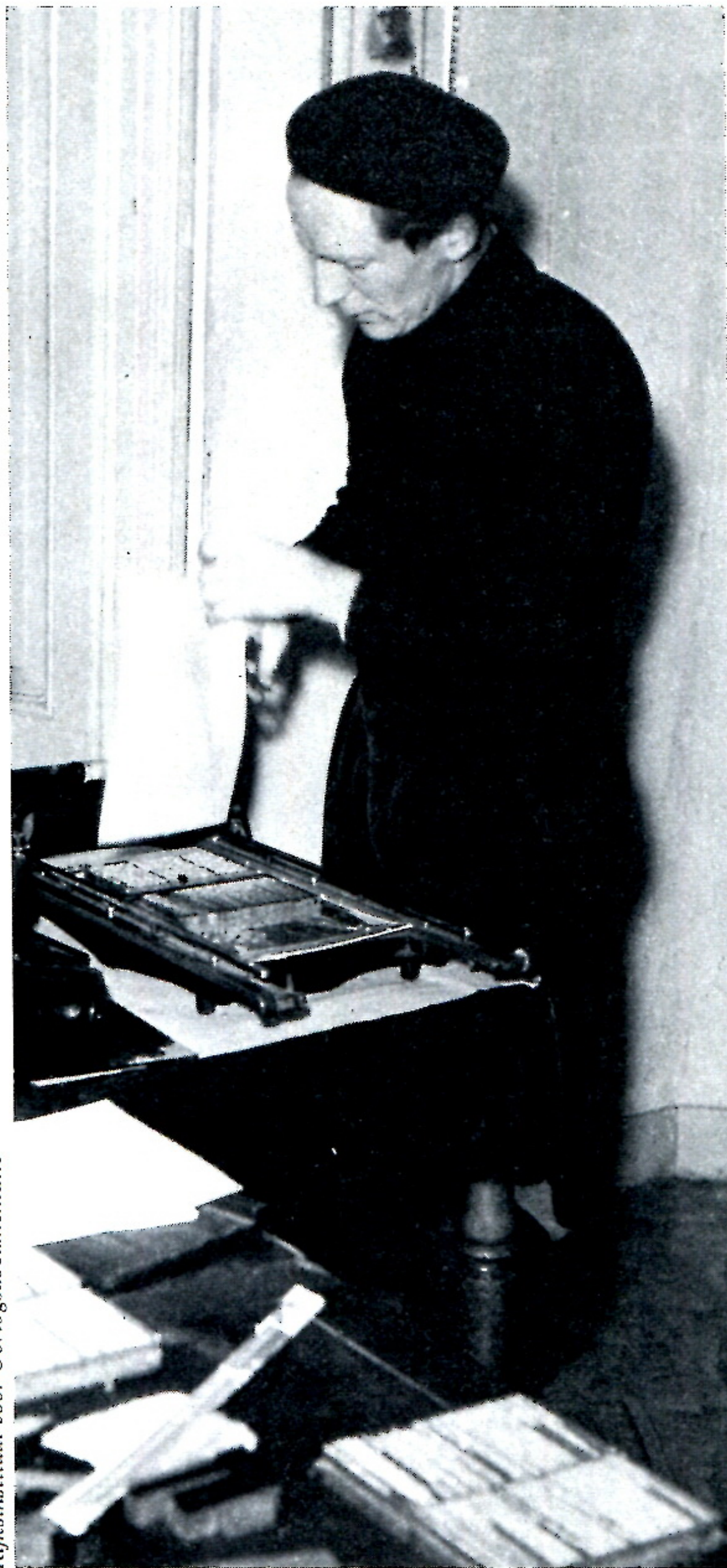
DR. J. A. H. J. S. BRUINS SLOT

De lezer moet weten wat hij aan dit artikel heeft. Hij krijgt hier geen wetenschappelijk verhaal voorgeschoteld, doch de impressie van iemand die er van het begin tot het eind nauw bij betrokken is geweest.

Het verzet, zoals dat in de legale, semi-legale en tenslotte alleen maar in de illegale pers tot uitdrukking kwam, is niet als 'geestelijk verzet' te isoleren van andere verzetsvormen. Het hele verzet in Nederland is, zij het ook uit verschillende motieven, geestelijk verzet geweest. Spionagegroepen, knokploegen, de hulp aan onderduikers, het kunstenaarsverzet, het artsenverzet, het verzet van de protestants-christelijke scholen tegen de benoemingsverordening berustten alle op dezelfde basis.

In het eerste jaar van de bezetting ging het er vooral om ons volk, dat door de overrompelende aanval volkomen murw geslagen was, duidelijk te maken dat wij met een duivels systeem te maken hadden, waartegen we moesten vechten. De mythe van de 'correcte' Duitsers moest vernietigd worden. De 'legale' Nederlandse pers werkte die mythe in de hand. De Duitsers hebben die overigens later door hun verdere gedrag zelf vernietigd. In de Nederlandse Unie heeft men mijns inziens van meet af aan principieel fout gezocht naar een compromis met dit duivels systeem.

In de nog geheel of half in het openbaar verschenen brochures van het eerste jaar ging het erom het Nederlandse volk van zijn eigen identiteit te overtuigen en het te waarschuwen voor de racistische ideologie van het nationaal-socialisme. Ik doe aan niemand te kort, als ik daarbij allereerst de brochure van dr. J. Eykman noem: 'Wij bouwen verder, maar op welke grondslag?', waarin het pseudo-opgewekte nationalisme van de Nederlandse Unie werd gelaakt en waarin de aanslag op de joodse Nederlanders reeds werd onderkend. Voorts de brochure 'Den Vaderland ghetrouwe' van dr. H. B. Wiardi Beckman. Het moeilijke was dat als je een 'legale' brochure onder de Duitse bezetting uitgaf, je toch een zekere voorzichtigheid in acht moest nemen die je in de sfeer der 'illegaliteit' volkomen kon afleggen. Naast die brochure van Eykman moet de reeks van brochures genoemd worden die het latere kamerlid voor de Partij van de Arbeid, J. H. Scheps uit Den Dolder, uitgaf. Hij had van die voorzichtigheid voor zichzelf niet de minste last en gaf onverbloemd uitdrukking aan zijn karakterisering van het nationaal-socialistische beleid als goddeloos, inhumain en onrechtmatig; hij wekte zijn lezers op daaruit de consequenties te trekken.

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

Bij het ondergrondse drukken ging men nogal primitief te werk. Op een proefpersje uit een drukkerij plaatste men thuis zetsel dat elders was vervaardigd en trok er telkens weer nieuwe 'proefjes' van.

Behalve deze brochure dienen de artikelen te worden genoemd die prof. Telders in het 'Liberale Weekblad' schreef en die hem in een Duits concentratiekamp het leven hebben gekost; de bijdragen die prof. Schilder in 'De Reformatie' schreef, en ook de artikelen van H. Algra in het 'Friesch Dagblad'. Dit blad hief zichzelf op onder de opvolger van Algra, omdat het zich niet wilde laten gelijkschakelen. Openlijk verzet is voor schrijvers veel moediger

dan het schrijven van artikelen in ondergrondse brochures en kranten. Daar ligt de moed meer bij zettters, drukkers en verspreiders dan bij de schrijvers.

Na de legale brochures, die al spoedig niet meer mogelijk bleken, kwamen de illegale brochures en geschriften. Er zijn er talloze. Laat ik beginnen met een overgangsvorm: de rede die prof. Cleveringa op 26 november 1940 hield, toen aan een van de eminentste juristen van Leiden, prof. Meijers, zijn ambt werd ontnomen, omdat hij een jood was. Een rede in het openbaar gehouden, maar clandestien verspreid en van een formidabel formaat, die allerwege zeer grote indruk maakte. Cleveringa boette voor zijn daad in het concentratiekamp. Maar dan komen de zuiver 'illegale' geschriften en brochures. Ik noem de in 1942 door ds. K. H. Kroon vertaalde brief van Karl Barth aan de Nederlandse christenen. Barth had de Duitse kerkstrijd tegen het nazidom goeddeels meegemaakt en zei precies waar het op stond. Op aan hem gestelde vragen wat je doen en laten moest, zei hij duidelijk en vanuit het evangelie geargumenteed ja of neen. De brief heeft op zijn talrijke lezers een enorme invloed gehad.

Ik noem de brochure 'Bijna te laat' van dr. J. Koopmans, waarin de houding van ons volk jegens de Ariërparagraaf fel werd gekritiseerd en waarin vooral doorklinkt dat een verloren veldslag nog geen verloren oorlog behoeft te zijn, als je maar bereid bent je er met je hele persoonlijkheid — inclusief het leven — achter te zetten. Velen, maar helaas niet genoeg, hebben dat gedaan. Dan de brochure 'Ons kind in gevaar' van ds. Buskes, bewerkt door H. M. van Randwijk en N. Okma. Tenslotte wijs ik op een reeks van pamfletten, uitgegeven door de ondergrondse Antirevolutionaire Partij, waarvan ik er één noem: 'De gekroonde roover', die in meerdere edities verscheen, later bewerkt en uitgewerkt door Berghuis. Daarin werd de funeste dwaling bestreden dat men de bezettende macht als overheid moest zien. Met een woord van Groen van Prinsterer werd de lezer voorgehouden dat niets ons verplicht 'de booswicht die het moordtuig voorhoudt, gehoorzaam te zijn of den gekroonden roover die gisteren den wettigen vorst verjaagd heeft, heden als een van God verordineerde macht te beschouwen'. Zulks was tegen een verkeerde exegese van Romeinen XIII, die aanvankelijk in sommige protestantse kringen nogal opgeld deed.

We komen nu aan de eigenlijke ondergrondse bladen toe. Het belangrijkste aspect van de

HET PAROOL

== VRIJ ONVERVEERD ==

BOMMEN OP ROTTERDAM.

Wat er 3 October j.l. in de Maasstad gebeurde.

Het bombardement, dat Rotterdam in den avond van 3 October j.l. heeft ondergaan, is in uitwerking en aantal slachtoffers het hevigst geweest, dat de havenstad heeft ondervonden sedert in den middag van 14 Mei 1940 Duitse eskaders bijna een derde gedeelte van de binnenstad totaal hebben weggevaagd. Het is dan ook te begrijpen, dat iedere Nederlander met verontwaardiging en afschuw elk woord en elk gebaar van Duitse zijde, dat deernis uitdrukt met de slachtoffers en hun nabestaanden, van de hand wijst en zich met walging en woede afkeert van de huichelachtige uitingen van meegevoel der Duitse bezetters, die dagelijks op tientallen manieren, onmenselijk en wreed en onvergelijklijk veel erger dan door een luchtbombardement, duizenden Nederlanders kwellen en onderdrukken en leed en tranen brengen over honderden Nederlandsche gezinnen.

Slechts wij, Nederlanders, die gezamenlijk gebukt gaan onder het juk der Duitse overheersing, kunnen uiting geven aan ons gevoel van diep medeleven met die landgenooten in Rotterdam, die op zoo harde wijze hebben moeten ervaren dat met de capitulatie de oorlog nog niet geëindigd was, maar dat de strijd nog in al zijn felheid voortduurt. Zij zijn slachtoffers van den oorlog, evengoed als de Nederlandsche soldaten, die aan de Grebbe of in de Peel zijn gevallen, evengoed als de Nederlandsche zeelieden en vliegers, die nog dagelijks in den strijd tegen den Duitschen barbaer gewikkeld zijn en hun leven laten voor de vrijheid van ons vaderland en van de menscheid, slachtoffers van den oorlog, die door Hitler en zijn trawanten ontketend is en waarin ons land door den Duit-schen overval van Mei 1940 is betrokken.

Zoolang nog één Duitser op Nederlandsch grondgebied staat, vergeet men dit simpele, alles beheerschende feit niet: de oorlog duurt nog steeds voort, ook voor ons Nederlanders, want slechts een klein gedeelte van het leger en van het Rijksgedebied heeft gecapituleerd, maar de anderen, buiten het enge gebied tusschen onze grenzen, onder leiding van onze regeering, voorgedaan door onze Koningin, zetten den strijd voort, en zoolang is elke Duit-scher onze vijand en zijn de Engelschen, naast wie onze marine en onze luchtmacht zij aan zij strijden, onze bondgenooten. De vijand beheerscht ons land, beheerscht onze pers en al onze publieke organen. Diezelfde vijand dwingt onze al te willige dag- en weekbladen tot het opnemen van leugens en laster tegen onze eigen regeering en tegen onze vrienden en bondgenooten, waarna laaghartige landverraders als het individu Max Blokzijl voor de radio een bloemlezing geven van deze uit Den Haag gedicteerde perscommentaren en de voorstelling pogen te wekken, alsof dit uitingen zijn van de verontwaardiging van het Nederlandsche volk jegens het opzettelijk terroriseeren der burgerbevolking of op zijn minst het lukraak en ondoeltreffend bombardeeren door de piloten der Royal Air Force.

Wat het eerste betreft: alleen landverraders als leden van de N.S.B. en dergelijk gespuis kunnen geloof hechten

aan de onzinnige voorstelling, dat de Britsche piloten opzettelijk de Nederlandsche bevolking — voor welker houding men in Engeland reeds zoo dikwijls zijn groote bewondering heeft geuit — zouden willen treffen.

En wat het tweede betreft: wie zich niet laat verblinden door de Duitse propaganda maar in de gelegenheid is, zich van de juiste feiten op de hoogte te stellen, heeft al ras ontdekt, zooals dat ook de Rotterdamse bevolking als spoedig na de eerste publicaties is gebleken, dat ook ditmaal de Engelsche vliegers met groote nauwkeurigheid tal van voor de oorlogvoering belangrijke Duitse doelen hebben geraakt. De aan de dagbladen gegeven opsomming van een aantal niet-militaire objecten, die getroffen zijn, en de daaraan toegevoegde mededeeling, dat in de onmiddellijke nabijheid van deze objecten geen enkel belangrijk militair doel lag, alsmede de verklaring, dat in het geheel geen belangrijke doelen getroffen zijn, berusten op niets dan valsche verklaringen en leugens.

Het begon reeds met de opgave van het aantal slachtoffers. Terwijl op Maandag 6 October gepubliceerd werd, dat er 118 dooden waren, was volgens de officiële opgaven bij de gemeentelijke instanties te Rotterdam het doodental pas op Donderdag 9 October gestegen tot 104, terwijl het aantal gewonden 114 bedroeg.

Talrijke militaire objecten geraakt.

De voorstelling, alsof er slechts onder de burgerbevolking dooden zijn gevallen, is eveneens een leugen. Er zijn tal van gebouwen en schepen geraakt, die leden van de Duitse Wehrmacht huisvesting boden, zoodat vele malen meer Duitse militairen dan Nederlandsche burgers om het leven zijn gekomen. Er doen daaromtrent in Rotterdam geruchten de ronde en er worden cijfers genoemd, die wij niet kunnen controleren, maar die stellig overdreven zijn. Wij beperken ons dus tot de feiten, die wij zelf hebben, kunnen controleren, n.l. dat gedurende drie dagen op de begraafplaats Crooswijk van den vroegen ochtend tot des avonds half acht Duitse militaire begrafenissen plaats vonden en dat een gedeelte van deze begraafplaats streng was afgesloten voor het publiek!

Er zijn dus wel degelijk militaire objecten geraakt. Het aantal schepen, dat in de havens is vernield, wordt geraamd op 16, waaronder een zestal zeeschepen, 8 binnenvaartschepen en eenige Duitse onderzeeërs, een snelboot en een patrouillevaartuig. Op het vliegveld Waalhaven zijn groote verwoestingen aangericht en werd o.a. een hangar voor nachtvliegtuigen getroffen, die onlangs gereed is gekomen. Voorts vielen bommen op loodsen van de firma Wm. H. Müller aan de Galileistraat, waar ten behoeve van de marine scheepsbenodigdheden opgeslagen lagen, zooals zwemvesten, snelbootmotoren en victualiën en op de bij de Kriegsmarine in gebruik zijnde loodsen van dezelfde firma nabij de Jobshaven, waarin tevens troepen gehuisvest waren. In beide gevallen was de schade zeer groot, evenals de schade, welke veroorzaakt werd door de bommen die vielen op het terrein Burger aan de IJsselstraat.

De nazi-propagandisten hebben veel drukte gemaakt van de „treffers” op het Museum Boymans, doch in werkelijkheid is hiervan slechts één vleugel door een enkele verdwaalde brandbom geraakt, zoodat het eigen personeel met

motieven beleven. Het verzet is niet ideologisch één geweest. De eenheid in het verzet was een negatieve eenheid, namelijk dat men de Duitse overheersing en de nationaal-socialistische ideologie met haar afschuwelijke praktijken niet wilde. En dat leidde in belangrijke en in toenemende mate tot een gelijke verzetspraktijk. Daardoor konden christenen en humanisten, rooms-katholieken en protestanten, liberalen, socialisten, communisten, antirevolutionairen en christelijk-historischen in het verzet en in de illegale pers één verzetslijn trekken. Met ere mag hier het blad genoemd worden van het studentenverzet ‘De Geus’ van de gebroeders Drion. Aan hen komt de lof toe de formule te hebben gelanceerd: ‘Er is geen

‘Het Parool’, ‘Trouw’, ‘Vrij Nederland’ en ‘De Waarheid’ behoorden tot de meest gelezen ondergrondse bladen in de bezettingstijd.

jodenprobleem, er is een antisemitienprobleem’.

Die negatieve eenheid is het eerste hoofdaspect van de illegale pers. En daaruit zijn zowel door sommige gespreksgroepen en sommige ministers in Londen en door koningin Wilhelmina verkeerde conclusies getrokken. Men heeft gemeend dat deze eenheid in het verzet een politieke eenheid zou betekenen in een herrezen Nederland. Dat heeft vooral de ‘Je Maintiendrai’-groep gemeend. De groep rondom dat blad stamde voor een groot deel uit de Nederlandse Unie. Daaruit is na de oorlog ‘De Nederlandse Volksbeweging’ ontstaan, die aan deze gedachte politieke gestalte wilde geven. De naoorlogse politieke tegenstellingen van de eerste jaren zijn daardoor in belangrijke mate beheerst.

Men had overigens beter kunnen weten. Want — en dat is het tweede hoofdaspect van de ondergrondse pers — zij vertoonde een grote politieke verscheidenheid. In het verzet als geheel waren er politieke en apolitieke stromingen, maar in de ondergrondse pers traden na het verzetsaspect, waarin men één was, grote verschillen in politieke doelstellingen naar voren. Naarmate de oorlog meer zijn einde naderde, of althans naarmate men dacht dat het einde naderde, traden deze verschillen meer aan het licht. Een blad als ‘Vrij Nederland’ streefde voor een bevrijd Nederland naar structuurveranderingen in een vrij radicaal-socialistische zin. Dat is een van de redenen geweest waarom naast ‘Vrij Nederland’ het blad ‘Trouw’ is ontstaan, dat weliswaar geen herstel van de ‘oude orde’ nastreefde, maar wel de idee van de christelijke partijformatie voorstond. Dan is daar ‘Het Parool’, ontstaan uit de nieuwsbrieven van Pieter ’t Hoen (F. J. Goedhart), dat streefde naar een grote progressieve partij met een zekere socialistische inslag, maar in wezen minder radicaal dan ‘Vrij Nederland’ onder Van Randwijk. Het blad nam in de latere oorlogsjaren een soort middenpositie in tussen ‘Je Maintiendrai’ annex ‘Christofoor’ en ‘Vrij Nederland’. Daarvan was het gevolg dat het blad in het laatste oorlogsjaar sterke reserves had tegen het herleven van politieke partijen en die zelfs wilde verbieden.

Andere organen, bijvoorbeeld ‘De Ploeg’, bemoeiden zich intensief met het komende naoorlogse Nederland, maar namen een meer gedistantieerde houding aan, al overwoog men

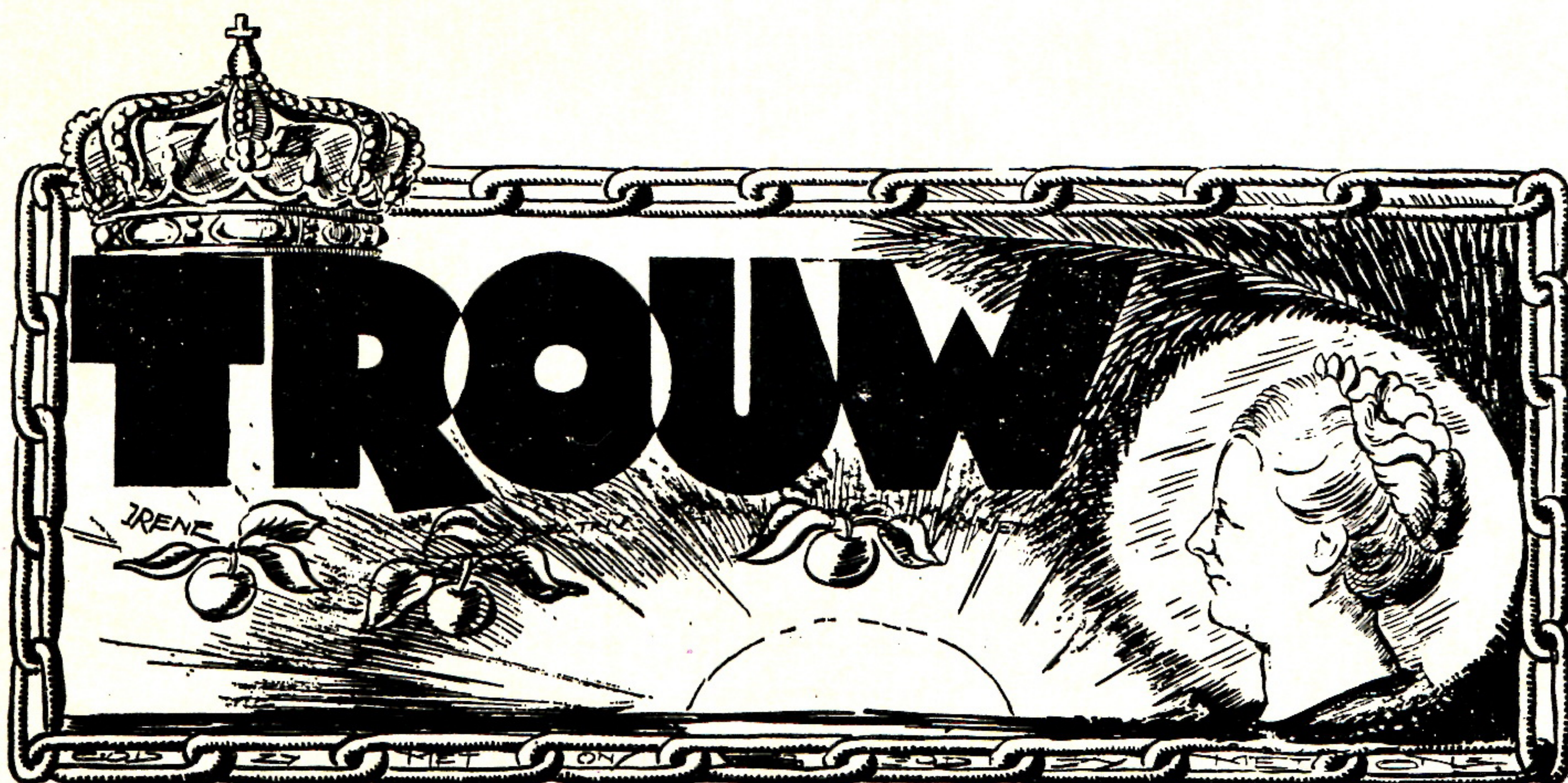
ondergrondse pers was dat men tegengif wilde geven tegen de indoctrinatie met de nationaal-socialistische ideologie, waarmee de Duitsers via de radio en de onder censuur staande ‘legale’ en praktisch gelijkgeschakelde pers begonnen. Dat leidde tot het stimuleren en steunen van alle andere verzetsvormen, zoals de hulp aan onderduikers, het werk der knokploegen, het artsenverzet, kunstenaarsverzet, schoolverzet, de overvallen op distributiekantoren en bevolkingsregisters, persoonsbewijzenvervalsingen enzovoort. Ook valt daaronder het aan de kaak stellen van valse of vervalste Duitse berichtgeving, de kritiek op Nederlanders die ‘mis’ waren of te halfzacht.

De ondergrondse pers kenmerkte zich door een

grote politieke verscheidenheid en haar redacties hadden dan ook een verschillend oordeel over de ‘oude orde’. Zij heeft echter aan het assimilatiestreven van de Duitsers en aan de truc om de ‘nieuwe orde’ ingang te doen vinden door het afkraken van de ‘oude orde’, krachtig weerstand geboden.

Waar het de ondergrondse pers om ging — en daarin was zij, dunkt mij, vrijwel unaniem — was dat er bij de bevrijding een Nederlands volk zou zijn dat zijn eigen karakter en zijn eigen identiteit met alle mogelijke nuanceringsen die zij meebrachten, zou hebben bewaard. Het ging erom dat ons volk zich de ruggegraat niet zou laten breken.

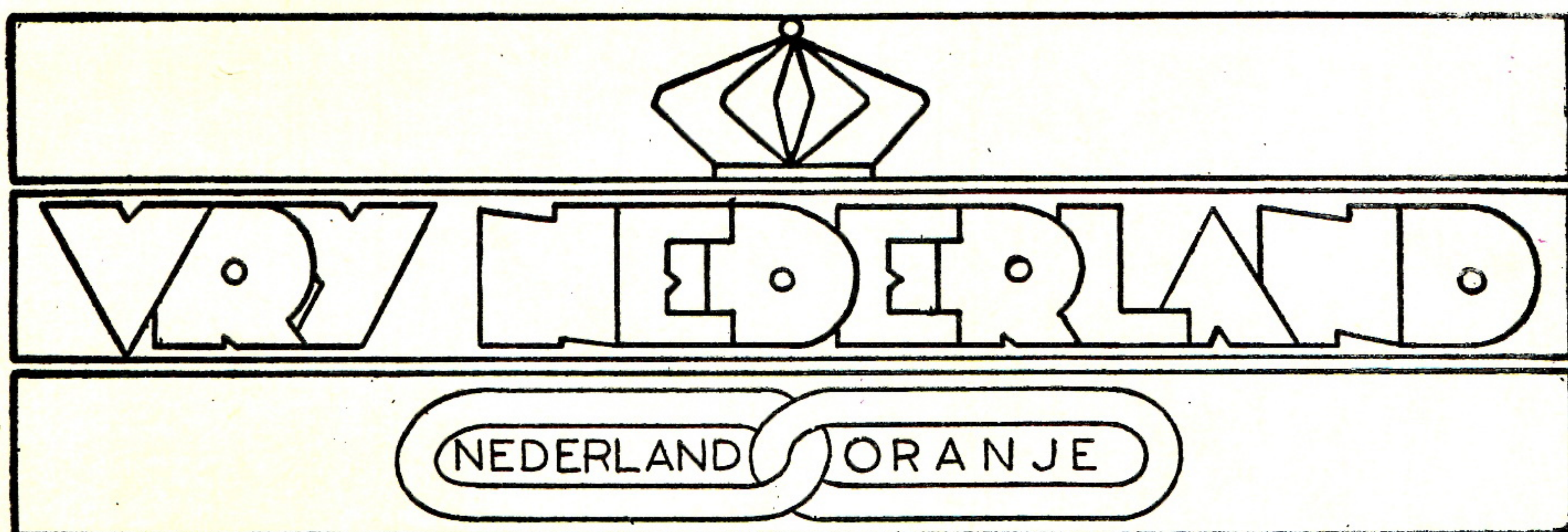
Die ‘unanimiteit’ kon men vanuit verschillende

12 MAART
1943

Helpt den herder, die voor u strijdt.
Of helpt den wolf, die u verbijt.
Weest niet meer neutralisten.
Vernielt den tyran, 'tis meer dan tijd.
Met al zijn tyrannisten.
Geuzenliedboek.

1e JAARGANG
No. 3

DE WAARHEID

VIERDE JAARGANG

Nr. 144

12 October 1944

TUSSEN GOED EN FOUT

DRS. A. H. PAAPE

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

Op 1 juli 1940 werd mr. S. J. R. de Monchy, sedert 1934 burgemeester van Den Haag, naar aanleiding van de gebeurtenissen op Anjerdag op last van Seyss-Inquart ontslagen. Hij had het als burgemeester onder Duits bezettingsbestuur weinig meer dan een maand kunnen bolwerken. Enige maanden later was hij doende met het schrijven van zijn herinneringen en, verwijlend bij de zelfmoord van het joodse raadslid Joëls in de meidagen van 1940, noteerde hij: 'Terwijl ik dit schrijf — maart 1941 — brengt haast elke week verscherping in de maatregelen die de Duitse overheid tegen de joden als ambtenaren, als dokters en advocaten, als zakenlieden treft; zij worden geweerd uit cafés en bioscopen, zij zijn van lijf

Tijdens de bezetting werd meer dan de helft van de Nederlandse burgemeesters door NSB'ers vervangen. Deze laatsten volgden ter voorbereiding een cursus van enige maanden. Dit zijn de geslaagden van mei 1941.

noch vrijheid zeker. Ik ben dankbaar, dat mijn ontslag mij ervoor gespaard heeft, dat ik aan de uitvoering dier maatregelen deel zou moeten nemen.'

Ruim twee jaar later, in juni 1943, terwijl de jaarklassenactie voor de arbeidsinzet aan de gang was, schreef de burgemeester van de Achterhoekse gemeente Wisch, J. J. G. Boot, sedert 1937 in functie, in zijn maandelijkse notities: 'Zelden heb ik groter voldoening ge-

had over mijn aanblijven als burgemeester dan op dit tijdstip, nu de Duitsers op meedogenloze wijze ons volk gaan inschakelen om de reeds verloren oorlog voort te kunnen zetten. Zoals we met distributiekaarten en persoonsbewijzen de mensen hebben kunnen helpen, zo wordt het nu een sport om de burgers uit Duitsland te houden. Ik denk o.a. aan de verjongingskuur van de brandweer en de bosbrandweer. Eerst nu leer ik de waarde en de werking kennen van de langzaam-aan-werkende ambtenarenmolens. 't Is in één woord een genot om de ene Duitse instantie tegen de andere uit te spelen.' Twee personen, beiden burgemeester uit aanleg en uit roeping, beiden — hoe verschillend ook — naar afkomst, aard en overtuiging on-

HOOFDTREKKEN DER NEDERLANDSCHE STAATSINRICHTING

ALGEMEENE INLEIDING

Tot 15 Mei 1940 was Nederland een koninkrijk, waarin gold de parlementair-democratische regeeringsvorm. Dat wil zeggen: een vertegenwoordiging van de politieke partijen, volksvertegenwoordiging genaamd, had beslissenden invloed op de aanwijzing der ministers door den koning („koning”, „koningin”, „kroon” hebben in onze wetgeving dezelfde beteekenis en deze woorden worden veelal door elkander gebezigd. In de wetten komt ook het woord „Ons”, „Onze minister”, voor, waarmee men uitdrukking wilde geven aan de gedachte, dat de koning(in) in de wet spreekt), terwijl een regeeringsbeleid alleen mogelijk en uitvoerbaar was met instemming van de meerderheid dier volksvertegenwoordiging.

Deze regeeringsvorm is slechts ten deele in de grondwet te vinden. Bepaaldelijk het overwicht der volksvertegenwoordiging op den koning bij benoeming en ontslag van ministers en bij de vaststelling van het regeeringsbeleid is niet uit eenig grondwetsartikel te lezen. Het zoogenaamde parlementaire stelsel, zich uitend in vorenbedoelde praktijk, heet dan ook te berusten op ongeschreven staatsrecht naast de grondwet. Uit de grondwet alleen kan dus het geldend staatsrecht niet gekend worden.

Een derde bron van staatsrecht — behalve grondwet en ongeschreven recht — zijn de „organieke” wetten, d.w.z. wetten, die krachtens opdracht der grondwet nadere voorschriften geven omtrent bepaalde grondwettelijke punten, b.v. de gemeentewet, de provinciale wet enz.

Dit zeer globale overzicht van de hoofdtrekken der Nederlandsche staats-

confronteerd met de vraag: medewerking met de bezetters door getrouwe uitvoering van de door of namens hen gegeven bevelen, of een andere gedragslijn volgen. Welke dat moest zijn, zou van geval tot geval kunnen verschillen. Toen de Duitsers ons land binnentrokken, troffen zij daar een goed geordend, uitstekend functionerend ambtelijk bestuursapparaat aan. Zij hadden dat apparaat en die ambtenaren nodig, zowel ter voorkoming van een chaos als ter uitvoering van hun eigen doeleinden. De ambtenaren van hun kant zagen zich geplaatst in een situatie dat koningin en regering verdwenen waren, het parlement niet meer functioneerde en dat zij overstroomd werden met bevelen van de nieuwe heersers. De eerste vraag waarvoor zij kwamen te staan, was: in hoeverre waren de Duitsers gerechtigd om bevelen uit te delen en in hoeverre waren zij zelf verplicht om die bevelen uit te voeren?

Voor de beantwoording van die vraag hadden zij slechts de beschikking over een wankel basis. Daar was allereerst het Landoorlogreglement, oftewel het 'Reglement betreffende de wetten en gebruiken van de oorlog te land', opgesteld tijdens de tweede vredesconferentie, die in Den Haag in 1907 was gehouden. Het verdrag waarin dit reglement was opgenomen, was zowel door Duitsland als door Nederland ondertekend. De bezetter, zo stelde dat reglement onder meer, neemt alle maatregelen om de openbare orde en het openbaar leven te herstellen en te verzekeren, maar dient dat te doen 'behoudens volstrekte verhindering, met eerbiediging van de in het land geldende wetten'. Het reglement bevatte verder onder meer de aanduiding van een aantal bevelen die een bezetter zeker niet aan de bevolking van het bezette gebied zou mogen geven, bijvoorbeeld zodanige die bij opvolging ervan tot rechtstreekse deelname van de bevolking aan de krijgsvieringen in dienst van de vijand zou leiden. Daaronder viel ook het produceren van wapentuig en munitie. Dat de Duitsers zich niet al te veel van deze voorschriften aantrokken, bleek al heel spoedig: zij eisten dat het staatsbedrijf der Artillerie-Inrichtingen voor hun doeleinden zou gaan werken. De secretaris-generaal van het Departement van Defensie, C. Ringeling, weigerde aan die eis te voldoen; het kostte hem al medio juni 1940, als eer-

Links: een pagina uit de schriftelijke cursus voor burgemeesterskandidaten van de NSB.

Rechts: de oproep van Schrieke, Hirschfeld en Frederiks van oktober 1941.

berispelijk Nederlander. Hun hartekreten, weliswaar vanuit verschillende posities, zijn karakteristiek voor enkele van de belangrijkste aspecten van de problematiek waarvoor de Nederlandse bestuursambtenaren in de bezettingstijd kwamen te staan. Wie in functie bleef, was genoodzaakt mee te werken aan allerlei maatregelen die de Duitsers namen om ons volk te knechten, hun nazi-ideologie aan ons op te dringen en hun oorlogsdoeleinden te verwezenlijken. Anderzijds had men als goed Nederlander in een bestuursfunctie legio mogelijkheden om de uitvoering van die maatregelen te verzachten, om te buigen, te saboteren, soms zelfs geheel te verhinderen. Collaboratie en verzet, de twee polen waartussen het gedrag van

de bevolking in bezet gebied zich kon bewegen, de twee uitersten van gedragsvormen waartoe heel verschillende groepen van de bevolking konden overgaan: voor zogoed als alle ambtenaren (wij spreken hier en in het vervolg steeds slechts over de niet-nationaalsocialistische ambtenaren; de van huis uit 'foute' ambtenaren blijven buiten beschouwing) was het één zonder het ander bijna niet denkbaar en vielen de twee begrippen vaak zelfs samen. Er was voor de ambtenaren ook geen mogelijkheid — zoals voor de grote meerderheid van de Nederlanders, zeker in de eerste jaren van de bezettingstijd — zich aan deze problematiek te onttrekken en een passieve, afwachtende houding aan te nemen. Van de eerste dag af werden zij ge-

ste van de secretarissen-generaal, zijn functie. Het was al snel voor een ieder duidelijk: hoewel de Duitsers in sommige gevallen de bepalingen van het Landoorlogreglement naar de vorm pijnlijk nauwkeurig opvolgden, bleken ze zich in de praktijk aan de inhoud weinig gelegen te laten liggen. Dat ook de algemene formulering: 'eerbiediging van de wetten des lands, behoudens volstrekte verhindering' met voeten getreden zou worden, stond bij voorbaat vast. Bleef over de vraag hoe dan het standpunt van de ambtenaren diende te zijn, als hun medewerking aan dat soort maatregelen zou worden opgedragen.

Er stond hun slechts één voorschrift ter beschikking dat pretendeerde op dit probleem

NEDERLANDERS!

Het welzijn van het Nederlandsche volk eischt, dat een ieder op de hem gewezen plaats zijn plicht vervult. Daarbij zullen de in het bezette Nederlandsche gebied geldende wetten en voorschriften onvoorwaardelijk moeten worden nageleefd. De oorlogsomstandigheden plaatsen ons voor vele harde feiten, welke aanvaard moeten worden. Wanbegrip voor hetgeen deze tijden ook van ons Nederlanders eischen leidt alleen tot verderf.

Helaas zijn er nog landgenooten, die blijk geven den ernst van den toestand niet te beseffen. In hun verblinding meenen zij door sabotagehandelingen de bezettende macht te kunnen schaden, terwijl zij in werkelijkheid slechts het **Nederlandsche volksbelang** benadeelen.

Wie gelooft, door het in brand steken van voorraden van landbouwproducten of door het vernietigen van landbouwwerktuigen een daad te verrichten, waardoor eenig Nederlandsch belang gediend wordt, is het slachtoffer van een verderfelijke dwaling. Elk verlies, dat op dit gebied wordt toegebracht, treft ons eigen volk, onze eigen volkshuishouding. Elke overtreding van de distributiebepalingen, als clandestiene slachtingen, vervalsching van distributiekaarten, prijsopdrijving en dergelijke, zijn sabotage-daden, gericht tegen het Nederlandsche volk.

Deze kunnen niet toegelaten worden. Het is ons aller belang, dat aan het bedrijf der elementen, die deze practijken uitoefenen, zoo spoedig mogelijk een eind worde gemaakt.

Schaadt bij sabotage van de voedselvoorziening het Nederlandsche volk in zijn geheel rechtstreeks zichzelf, zoo hebben aanslagen, die zich richten tegen de bezettende overheid, overeenkomstig de krijgswetten, de scherpste maatregelen ten gevolge en treffen zij zodoende indirect onze landgenooten.

Aanslagen op goederen der weermacht, het verborgen houden van neergeschoten vliegers, hebben reeds de terechtstelling der schuldigen en de gevangenneming van een aantal gijzelaars ten gevolge gehad.

Tracht dezen tijd te verstaan; begrijpt, dat de Duitsche overheid een verkeerde houding van het Nederlandsche volk niet kan dulden en beseft vóór alles, dat door één enkele onbezonnen daad veler leven in groot gevaar wordt gebracht. Vandaar ons dringend beroep op U allen:

Helpt mee, opdat ons volk niet benadeeld wordt door de daden van onbezonnen en misdadige elementen. Brengt anderen zoomin als Uzelf in niet te overziene moeilijkheden.

Wij kunnen niet gelooven, dat men dit woord onopgemerkt aan zich voorbij zal laten gaan. Wij blijven vertrouwen op het gezonde verstand van ons volk. De Overheid maakt aanspraak op Uw aller medewerking.

De Secretaris-Generaal
van het Departement van Justitie,
J. J. SCHRIEKE.

De Secretaris-Generaal
van de Departementen van Handel, Nijverheid
en Scheepvaart; Landbouw en Visserij,
H. M. HIRSCHFELD.

De Secretaris-Generaal
van het Departement van Binnenlandsche Zaken,
K. J. FREDERIKS.

een antwoord te geven. In het voorjaar van 1937 had de toenmalige regering 'Aanwijzingen' opgesteld voor het gedrag van ambtenaren in geval van een vijandelijke bezetting. Deze aanwijzingen — vanzelfsprekend gebaseerd op het Landoorlogreglement — gaven in een aantal gevallen concrete instructies, maar op hoofdpunten bleken zij een uitermate vaag karakter te bezitten. Eén ding was volkomen duidelijk: hoewel volkenrechtelijk daartoe niet verplicht, zouden de Nederlandse ambtenaren in functie dienen te blijven, tot hun dat onmogelijk werd gemaakt. Het belang van de bevolking, zo had de regering in 1937 duidelijk gezien, eiste dat. Het nadeel dat daardoor tevens het belang van de bezetter gediend zou worden, achtte zij geringer dan het nadeel dat voor de bevolking zou voortvloeien uit het niet meer functioneren van het eigen bestuursapparaat, waardoor onherroepelijk een chaos zou ontstaan. 'Indien echter' — en dit werd voor vele ambtenaren de centrale formulering van de Aanwijzingen — 'de ambtenaar, door in functie te blijven, zodanige diensten aan de vijand zou bewijzen, dat deze groter kunnen worden geacht dan het nut, dat voor de bevolking aan zijn aanblijven is verbonden, dan zal hij zijn post moeten verlaten.'

Het was een formulering die — hoe voor de hand liggend en begrijpelijk ook — vele ambtenaren in de jaren der bezetting voor moeilijke dilemma's en zware gewetensconflicten zou plaatsen; daarentegen anderen weer de mogelijkheid verschafte het eigen geweten te sussen, wanneer men, uit welke overwegingen dan ook, erg ver ging in het zich onderwerpen aan de bevelen van de vijand. Overigens, de Aanwijzingen waren slechts in beperkte mate, en omgeven door voorschriften van geheimhouding, verspreid. Het moet na mei 1940 nog vele maanden hebben geduurd, voor ze in redelijke mate ter kennis van de betrokkenen waren gekomen; een groot aantal ambtenaren, zeker in de lagere regionen, heeft ze nooit onder ogen gekregen.

Secretarissen-generaal, departementsambtenaren op alle niveaus, commissarissen der koningin, burgemeesters, leden van de rechterlijke macht, provinciale- en gemeenteamttenaren, ambtenaren van de waterschappen, van de als paddestoelen uit de grond rijzende rijksbureaus, de politie, functionarissen van allerlei andere diensten en organisaties, zij hadden allen, behalve een aantal gelijke moeilijkheden, hun eigen specifieke problemen. Voor de oplossing ervan bestonden nauwelijks voorschriften en zeker geen gedetailleerde reglementen: zij moesten in laatste instantie steeds zelf bij hun eigen geweten te rade gaan.

De top van het Nederlandse bestuursapparaat tijdens de bezetting werd gevormd door de secretarissen-generaal van de departementen. Na het vertrek van de ministers waren ze van de ene dag op de andere van hoogste ambtenaren ten departemente onder een verantwoordelijke minister zelf 'beleidsman' geworden. En dan nog wel in zulke uitermate moeilijke omstandigheden. Hun verschillende kwaliteiten en aardigheden deden hen wel zeer verschillende bezettings-loopbanen doormaken. Van de tien secretarissen-generaal die in mei 1940 in functie waren, waren er in de zomer van 1941 nog slechts vier over. De andere zes hadden ontslag genomen of waren door de Duitsers ontslagen.

Die ontslagen waren soms het gevolg van principiële verschillen van inzicht op belangrijke punten; soms ook doet de aanleiding tot het verdwijnen van een secretaris-generaal thans wat ridicuul aan. Zo in het geval van de secretaris-generaal van het departement van onderwijs, kunsten en wetenschappen, prof. dr. G. A. van Poelje. Na de gebeurtenissen op Anjerdag hadden de Duitsers elke Oranjemanifestatie op koninginnedag, 31 augustus 1940, nog eens nadrukkelijk verboden: deze dag moest een normale, in niets van andere dagen afwijkende werkdag zijn. Van Poelje nu zond in een opwelling van protest, op zijn departement een nota rond waarbij aan gehuwde ambtenaren met kinderen toestemming werd verleend thuis

'Voordracht van C. van Ravenswaay, burgemeester van Zaandam, aan de NSB.'

Kameraden,

Hierbij volgt een overzicht van de verschillende maatregelen te Zaandam getroffen ter uitvoering van de mij opgelegde taak, welke bestond uit:

A. Handhaving van orde en rust.

B. Ondersteuning van de Beweging en hulp aan werkeloze kameraden.

C. Gezondmaking van het gemeente-apparaat enz.

Het politiecorps werd door mij geducht onder handen genomen, daar mij reeds direct gemeld werd, dat men niet voldoende agenten had om overal op te letten, hetgeen de reden was van het afrukken van bekendmakingen, ingooien van ruiten enz. Ik heb er op gewezen, dat de agent, in wiens wijk herrie ontstond, voor mij de verantwoordelijke persoon was, gezien of niet gezien, en dat tevens de waarnemend Commissaris tegelijk zou vallen bij het voorkomen van onordelijkheden.

De Commissaris zelf werd spoedig na mijn komst ontslagen.

De analyse van het Politiecorps, waaruit men afleidde, dat er nog meer slachtoffers zouden vallen, bracht er verder den schrik in.

Niet zonder veel moeite is het mij gelukt ook den Hoofdinspecteur weg te werken, zoodat onze kameraad Commissaris kon worden; een NSB'-inspecteur werd van buiten geëngageerd, en al is de oogst niet groot, dan hebben wij nu toch op de 42 agenten 6 Rechtsfronters, waarvan 3 aangesloten NSB'ers. (...)

(Uit: 'De buffer', door J. Bleeker, burgemeester van Dordrecht — Reidel, Dordrecht)

te blijven teneinde toezicht op hun spruiten uit te oefenen. Als gevolg hiervan nam het hele personeel op koninginnedag vrijaf. De Duitsers beschouwden de nota als een uitlokking van demonstraties en zetten niet slechts Van Poelje af, maar arresteerden hem bovendien.

Van de secretarissen-generaal die in functie bleven, waren het mr. dr. K. J. Frederiks van Binnenlandse Zaken en dr. H. M. Hirschfeld (Handel, Nijverheid en Scheepvaart en Landbouw en Visserij), benevens de na het vertrek van mr. dr. A. L. Scholtens als waarnemend secretaris-generaal optredende ir. R. A. Verwey aan Sociale Zaken, die tijdens de bezetting de nodige bekendheid, niet steeds in even gunstige zin, verwierven. Zij dekten met hun verant-

woordelijkheid een groot aantal diep in ons volksleven ingrijpende maatregelen. En ook waar zij formeel die verantwoordelijkheid omzeilden door te weigeren bepaalde maatregelen zelf uit te vaardigen (ze werden dan veelal rechtstreeks door de Duitsers uitgevaardigd), gaven zij door het loutere feit van hun aanblijven steun aan die maatregelen. De ingrijpende hervormingen in de richting van een volledige nazificatie van het binnenlands bestuur gaven Frederiks geen aanleiding terug te treden, noch deden dat de maatregelen op economisch gebied aan Hirschfeld of (bijvoorbeeld) de arbeidsinzet aan Verwey.

Daar stond tegenover dat zij niet slechts de pretentie hadden, maar deze ook vaak wisten te realiseren, dat zij door hun aanblijven in sterke mate remmend, ombuigend, verzachtend en ten bate van de bevolking in bezet gebied konden werken. De vraag naar het grootste nut van hun aanblijven: voor de bezetter of voor de bevolking, heeft ongetwijfeld een belangrijke rol in hun overwegingen gespeeld. Zij hebben daarbij zelf hun weegschaal gehanteerd; menend dat de wijzer aan de goede kant bleef, zijn er vele anderen geweest die dat in hoge mate betwijfeld hebben.

Natuurlijk, in hun beleid bleef na verloop van tijd voor een principieel standpunt nauwelijks meer ruimte: de utiliteitsvraag speelde een allesoverheersende rol. Daar kwam evenwel bij dat zij veelal, overtuigd van hun gelijk, een wat starre houding aannamen, van weinig begrip getuigend voor wat in het land bij brede lagen van de bevolking leefde. Hun angst en afkeer van de chaos leidde tot een grote mate van wanbegrip voor het verzet, dat een steeds belangrijker plaats ging innemen. Een in oktober 1941 (tezamen met de secretaris-generaal van Justitie, de NSB'er J. J. Schrieke) door Hirschfeld en Frederiks ondertekende oproep aan het Nederlandse volk, waarin onder meer sabotagehandelingen als 'dadend van onbezonnen en misdadige elementen' werden gekarakteriseerd, gaf op zijn zachtst gezegd blijk van een groot gebrek aan tact, zette dan ook bijzonder veel kwaad bloed en gaf aanleiding tot meer wantrouwen ten opzichte van het totale beleid van de twee laatstgenoemden dan wellicht gerechtvaardigd was.

Aan hun 'goede bedoelingen' behoeft nauwelijks getwijfeld te worden. Aan het feit dat zij van tijd tot tijd de Duitsers in aanzienlijke mate tegemoet gekomen zijn, evenmin. Of het saldo van hun aanblijven en hun beleid uiteindelijk positief geweest is, valt moeilijk te zeggen, zeker wanneer men ook een factor die voor henzelf van groot belang geweest is, mee in de beschouwingen tracht te betrekken: de schaduw van de NSB'er, die altijd achter hun stoel aanwezig was, bereid om erop plaats te nemen en volledig naar het Duitse pijpen te dansen, zodra de 'goede' functionaris die zetel had verlaten.

Hoe reëel overigens de dreiging van de opvolging door een NSB'er in allerlei bestuursfuncties was, ervoeren ook veel burgemeesters. In de loop van de vijf bezettingsjaren werd veel meer dan de helft van het totaal aantal burgemeesters ontslagen of op andere wijze door nationaal-socialisten vervangen. Daarbij waren zogoed als alle grotere gemeenten. Slechts 420 gemeenten in Nederland werden niet met een nazi-burgemeester 'gezegend'; daarvan waren

er slechts 31 met een inwonertal van boven de 10.000. Een niet gering deel van de Nieuwe-Orde-functionarissen werd tot dat ambt toegelaten na gedurende enkele maanden een door de NSB in het leven geroepen schriftelijke 'burgemeesterscursus' met goed gevolg te hebben doorlopen. Over de bestuurskwaliteiten van deze aldus met een burgemeestersketen gesierde ambtsdragers maakte niemand zich enige illusie, maar daar was het de Duitsers noch de NSB-leiding om begonnen; voor hen was slechts van belang zoveel mogelijk 'kameraden' op belangrijke posten te weten. Zij die in functie bleven — geen ontslag namen en wisten te voorkomen dat zij ontslagen werden — werden na de zomer van 1941 praktisch

halve een steeds groeiend aantal 'foute' figuren, ook een groot aantal politiemannen die aan de goede kant stonden; onder hen weer velen die meer, soms veel meer deden dan slechts risicoloos zo nu en dan een oogje dicht knijpen. Waarschuwing van gezochten, bevrijding van arrestanten, doorgeven van in hun functie ontvangen inlichtingen, tegenwerking of in verkeerde richting laten lopen van onderzoeken, daadwerkelijk meewerken aan overvallen van verzetsgroepen; het zijn slechts enkele voorbeelden van prijzenswaardige activiteiten van Nederlandse politiedienaren, waarvan een niet gering aantal zijn activiteiten met gevangenschap of de dood heeft moeten bekopen. Zo hebben tienduizenden Nederlandse ambte-

naren, naar lange traditie gewend met voorbeeldige stiptheid hun plicht te doen en de hun verstrekte voorschriften op te volgen, onvoldoende op de hoogte van de nieuwe bevels- en gezagsverhoudingen en van hun eigen plichten en rechten, de bezettingstijd doorleefd. Ze vormden een doorsnee van het hele volk: intelligenten en dommen, vechtersbazen en bange broeken, principiëlen en opportunisten, voorzichtigen en roekelozen, getrouwe dienaren van land en volk en slechts het eigen belang najaagende egoïsten. Velen van hen hebben hun functie kortere of langere tijd op uitstekende wijze kunnen uitoefenen; anderen hebben grote fouten begaan, die hun terecht, toen en na de oorlog, ernstig zijn aangerekend.

Voor de Nederlandse politie werd reeds eind 1940 in Schalkhaar een militair en politiek gericht opleidingscentrum gesticht. Boven: Schalkhaar-politie paradeert voor Himmler bij het Rijksmuseum te Amsterdam.

met dictatoriale bevoegdheden bekleed: de gemeenteraden werden opgeheven ('de werkzaamheden ... blijven rusten', zo heette het in de betreffende verordening), de burgemeesters zouden slechts gebonden zijn aan de aanwijzingen van hoger gezag — bijvoorbeeld de commissarissen der provincies en de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken — en zouden bijgestaan worden door een aantal surrogaat-wethouders, die niet meer dan een adviserende stem hadden en door de burgemeesters zelf werden benoemd en ontslagen. Het democratisch bestuur van de gemeenten (hetzelfde gold overigens voor de provincies) hield met deze verordening volledig op te bestaan. Zo waren ook de burgemeesters na die tijd volledig op zichzelf aangewezen, gesteund slechts door terluiks overleg met een steeds kleiner wordende groep 'goede' collega's uit de omgeving, in enkele gevallen door in functie gebleven 'goede' commissarissen der provincie (in acht van de elf provincies werden nazi-commissarissen benoemd), en vaak, ter bepaling van hun houding, varende op het kompas van de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken. Ook hier weer geldt: zij die bleven, konden veel goeds en moesten vaak veel verkeers doen.

Er was waarschijnlijk geen Nederlands overheidsapparaat dat — als apparaat — zo volledig werktuig in handen van de Duitsers werd als de politie. Al direct bij het begin van de bezetting onder het rechtstreeks toezicht en de bevelen van de Duitse politie (met aan het hoofd de gevreesde *Höhere SS- und Polizeiführer* Rauter) gesteld, in de hogere regionen snel en grondig door de Duitsers 'gezuiverd' van goede vaderlanders, die door nazi's werden vervangen, naar organisatie en beheer onder nazi-leiding sterk gecentraliseerd en voorzien (reeds eind 1940) van een militair en politiek gericht opleidingscentrum (te Schalkhaar), kon het niet anders of de politie moest een belangrijk hulpverleningsorgaan voor de Duitsers worden. Er is geen groep Nederlanders die door de Duitsers werd gezocht, te noemen, of de Nederlandse politie heeft meegewerkt aan de opsporing, aanhouding en gevangenneming: neergestorte geallieerde vliegers, gijzelaars, verzetsstrijders, onderduikers, joden en ontelbare anderen.

Natuurlijk waren er binnen dat apparaat, be-

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

DE STRIJD TEGEN
DE GELIJSCHAKELING

GELUK EN ONGELUK

A. J. VAN DER LEEUW

In de jaren na 1933 hadden de nazi's een nieuw woord gevonden: *Gleichschaltung*. Daarmee bedoelden zij dat heel het maatschappelijke en sociale leven gericht moest worden op de door de *Partei* aangegeven doelen. Daartoe werden verenigingen en organisaties van allerlei aard aangepakt en *gleichgeschaltet*, dat wil zeggen: gelijkgericht. In alle organisaties van enig belang kwamen nazi's aan de leiding en werden de letters N.S. (nationaal-socialistisch) voor de naam geplaatst. Onwillige of ongewenste verenigingen werden opgeheven. Naast de propaganda van Goebbels en de politierreur van Himmler gaf deze *Gleichschaltung* van het organisatieleven de nazi's een ongeëvenaarde greep op de gehele Duitse

H. J. Woudenberg, de leider van de minuscule werknemersorganisatie van de NSB, werd in juni 1940 commissaris van het NVV.

Rechts: 'Winterhulp Nederland' timmerde aan de weg met affiches om de noden van de armen te kunnen lenigen. Deze instelling was gelieerd aan de 'Nederlandsche Volksdienst'.

bevolking. Geen wonder dat zij haar ook in de bezette gebieden wilden toepassen. Zeker in Nederland, want de Nederlanders waren immers als Germaans broedervolk waardig bevonden om de weg naar het nationaal-socialisme te vinden. Willige helpers stonden klaar; in alle sectoren van het maatschappelijk

leven waren wel een paar NSB'ers, die meenden dat de leiding hun toekwam. Dat zij die alleen uit handen van de bezetter konden ontvangen, was voor de meesten blijkbaar geen bezwaar.

Al heel vroeg tijdens de bezetting, eind september 1940, begon het Rijkscommissariaat met een registratie van het Nederlandse verenigingsleven. Spoedig daarna werd de NSB'er Müller-Lehning aangesteld tot commissaris voor Niet-Commerciële Verenigingen en Stichtingen. Door een verordening van februari 1941 kreeg hij praktisch onbegrensde bevoegdheden om iedere Nederlandse vereniging op te heffen, te reorganiseren of samen te voegen met andere. Zijn richtlijnen kreeg de commissaris recht-

HET KWIK DAALT-DUS UW PLICHT STIJGT !

WINTERHULP

NEDERLAND

23-24 DECEMBER

UTTMANGTUD 30 DEC 74 DEC 1942

streeks van Seyss-Inquarts politieke adviseur, *Generalkommissar* Schmidt. In de loop van 1941 begon hij inderdaad zijn bevoegdheden te gebruiken; alles bij elkaar zou hij ruim vierduizend verenigingen op allerlei terreinen opheffen. Dat betekende een enorme verarming van het juist op dit terrein zo rijk geschakeerde Nederlandse leven, dat zich nu steeds meer in de huiskamer moest concentreren.

Sommige verenigingen werden opgeheven, omdat de leden — al dan niet terecht — van anti-Duitse gezindheid of uitlatingen werden verdacht. Een soort strafmaatregel dus. Maar de meeste verboden en reorganisaties droegen een heel ander karakter. Ze maakten deel uit van het weloverwogen plan van Schmidt het Nederlandse openbare leven te nazificeren.

Een aantal organisaties, die de Duitsers als gevaarlijke, internationaal georganiseerde tegenstanders van hun ideologie beschouwden, werden reeds in de loop van 1940 verboden en geliquideerd, zo de CPN, het Leger des Heils, de vrijmetselaarsloges en de Jehova's getuigen. Van andere, die de Duitsers als onmisbaar beschouwden voor de beheersing van het openbare leven, werd de *Gleichschaltung* voorbereid en uitgevoerd. Het eerst van het NVV, de socialistische vakcentrale. Al in juli 1940 benoemden de Duitsers hier H. J. Woudenberg, de leider van de miniscule werknemersorganisatie van de NSB, tot commissaris met dictatoriale bevoegdheden.

De moderne arbeidersbeweging had grote moeite met het bepalen van een standpunt. Een aanvankelijk kleine minderheid meende dat alle activiteiten moesten worden gestaakt. Socialist en nazi's konden en mochten niet samenwerken. Wie bleef zitten, diende daarmee de nationaal-socialistische propaganda. De meerderheid was echter van mening dat men de arbeiders weerloos zou achterlaten, als men het werk staakte. Het ten koste van zoveel offers opgebouwde apparaat mocht niet voetstoots worden opgeheven en aan de nazi's uitgeleverd. Zo werkten de meeste bestuurders van de NVV-bonden de eerste twee bezettingsjaren door; de propaganda van Woudenberg en zijn medewerkers, die zij op vergaderingen moesten aanhoren, namen zij op de koop toe. Het NVV had het niet gemakkelijk; zijn bestuurders werden in de eerste maanden van de bezetting voor de moeilijke beslissing geplaatst door te werken of te stoppen. De schok van de capitulatie was toen nog niet verwerkt en de illusie van een nieuw Europa onder Duitse leiding had ook anderen tijdelijk te pakken. Toen een jaar later ook de confessionele vakcentrales (CNV en RKWV) onder Woudenberg werden geplaatst, lag de zaak anders. De bestuurders van beide organisaties legden hun werk neer, de leden liepen weg en Woudenberg kon slechts enkele restanten overhevelen naar het NVV. In de kring van het NVV was trouwens ook verzet ontstaan. In tal van illegale pamfletten werd de houding van de met Woudenberg samenwerkende bestuurders bekritiseerd. Velen van hen waren er al niet meer zo zeker van dat zij een jaar tevoren de juiste beslissing hadden genomen. Anderen volhardden echter nog in hun houding en gingen zelfs zover, dat zij Woudenberg hulp verleenden bij het liquideren van de confessionele bonden, daarbij als motief aanvoerend dat eenheid in de vakbeweging steeds het ideaal van het NVV

NIET MEER NAAR DEN SCHOUWBURG!

Toont U Nederlander en mijdt de Nazi-instituten!

De slag om de Nederlandsche cultuur is nog niet verloren!

Door bedreiging in den grofsten vorm heeft de vijand de uitvoering van de met zooveel juist inzicht beraamde plannen van de Nederlandsche tooneelkunstenaars weten te verijdelen. De Nederlandsche tooneelspelers stonden van meet af op het standpunt, dat zij onder geen beding toe zouden treden tot het nationaal-socialistische gilde. Op een enkele uitzondering na werd dit standpunt unaniem gedeeld, door acteurs en actrices en door de directeuren en na 18 Februari zou men liever alle voorstellingen staken dan in het nazi-dwangbuis verder spelen.

Toen de vijand lucht kreeg van deze felle gezindheid, bracht hij zwaar geschut in stelling. Vlak voor het verstrijken van den termijn, die opengesteld was om den tooneelspelers gelegenheid te geven zich aan te melden voor de Kultuurkamer, ontbood de Referent voor tooneelzaken, de Duitscher Bergfeld, de leiders van de gezelschappen bij zich en deelde hij den heeren ieder afzonderlijk mede, dat het nu uit moest zijn met de grappenmakerij.

Niet meer optreden na 18 Februari? Heel goed mijne Heeren! Maar dat is sabotage en rebellie en dan zullen wij U weten te krijgen!!!

Het kwam kort en goed hierop neer: in een cynische, brutale toespraak eischte de Duitscher onvoorwaardelijke en onmiddellijke overgave, uit naam van Hitler en de Nieuwe Orde. Doe je het niet? Best. Jullie den kogel en de

AAN DE NEDERLANDSCHE KUNSTENAARS!!!

Uw oogenblik in den strijd tegen den vijand is gekomen!

TREEDT NIET TOE TOT DE GILDEN!

DEZE OORLOG IS EEN TOTALE OORLOG.

Dat wil zeggen, dat er geen aspect is van het maatschappelijk leven, dat aan de aandacht van den vijand ontsnapt. Duitsland heeft behalve grondstoffen voor de oorlogsindustrie, voedsel nodig; maar behalve voedsel en grondstoffen heeft de overweldigende ook den geest der menschen nodig.

Het is een onvergeeflijke en noodlottige dwaling te meenen, dat Duitsland het in dezen strijd op leven en dood wel buiten dezen geest zou kunnen stellen.

De geest der bezette volken moet vergiftigd worden, moet geïnfecteerd worden om de gemeenschap geschikt te maken voor de uitvoering van plannen die de consolidatie beteekenen van de onbeschrijflijke terreur en de mateloze ellende, die door het Hitlerisme over Europa zijn gebracht.

Daarvoor heeft Hitler ook de kunstenaars nodig!

Hij heeft intellectueelen en kunstenaars nodig om den bodem geschikt te maken voor het gewas, waarin in de eerste plaats de kunst zal verstikken.

„De kunst staat boven de politiek”.

Dat is de gevaarlijke drogreden waarachter menige zwakkeling zich verschuilt. Maar juist omdat de kunst boven de politiek staat, moeten haar dienaren, haar soldaten, zich verdedigen tegen de verschrikkelijkste aanranding, die ooit op haar vrijheid is gepleegd!

Ook de wetenschap „staat boven de politiek”.

Maar ziet naar Leiden en Delft, gij kunstenaars!

Ook de mannen der wetenschap hebben de wapens, die hun ter beschikking stonden, opgenomen! Zij hebben getoond hun ambt waardig te zijn.

De kunstenaar is meer dan iemand anders de dienaar van een stralend ideaal. Zijn ideaal verdraagt geen corruptie. Reeds vele kunstenaars beroofden zich van het leven tegenover het dreigende monsterlijke maaksel van de corruptie.

En gij weet het: In de kultuurkamer wordt de kunst gecorrompeerd!

Schrijvers, schilders, beeldhouwers, musici, kunstnijveren en bouwkunstenaars en gij allen die meneer Goedewaagen in opdracht van Seyss Inquart bijeen wil drijven in zijn gilden:

Weet wat gij doet!

Gij pleegt verraad en gij verbeurt het recht de kunst te dienen en den naam kunstenaar te dragen indien gij de Kultuurkamer kiest boven

UW EER ALS ARTIEST.

Uw oogenblik is gekomen!

De totale oorlog dwingt ook u stelling te nemen, u duidelijk uit te spreken!

VOOR OF TEGEN HET FASCISME!
VOOR OF TEGEN MENSCHENROOF, MOORD EN RECHTSVERKRACHTING!
VOOR OF TEGEN DEN DUITSCHEN WERELDOVERAAR!
VOOR OF TEGEN DE SCHOONHEID EN DE KUNST!

NEDERLANDSCHE KUNSTENAARS:

TROTSEERT BEDREIGING, OMKOOPELIJ, EN MATERIEELE MOEILIKHEDEN, VERSJACHERT, IN HET VOORUITZICHT VAN DE DUITSCHE NEDERLAAG, NIET UW IDEAL VOOR EN FICTIE, ARMOEDE WEEFT GIJ ZOO NOODIG TE DRAGEN! ONDERSCHAT NIET DE ONTZAAGLIJKE BETEKENIS VAN EEN KRACHTIG „NEEN” DER GEZAMENLIJKE NEDERLANDSCHE KUNSTENAARS.

Houdt het oog gericht op de toekomst.

WEIGERT TOE TE TREDEN TOT DE GILDEN!

EN MAAKT DE AFKONDIGING VAN DE KULTUURKAMER TOT EEN LEEG GEDAAE VAN DE NAZI-BANSWORSTEN, DIE VERGEEFS PROBEERDEN, HET NEDERLANDSCHE VOLK IN ZIJN KUNSTENAARS TE CORROMPEREN.

was geweest! In mei 1942 kwam er een eind aan hun illusie, toen het NVV naar Duits voorbeeld (*Deutsche Arbeits Front*) werd omgezet in een Nederlands Arbeids Front. Toen legden praktisch alle oude bestuurders tenslotte hun werk neer.

In de zomer van 1941 trachtte de bezetter ook de boerenbonden 'gelijk te schakelen'. Ook hier werden NSB'ers als gemachtigden aangesteld met de opdracht de bonden te laten opgaan in de Landstand, opgericht naar het voorbeeld van de Duitse *Reichsnährstand*. De Landstand, waarin behalve de wens de landbouworganisaties te nazificeren ook een groot stuk van de *Blut und Boden*-ideologie meespeelde, werd van het begin af een enorme flop.

Linksboven: een oproep om uit protest tegen de oprichting der gilden door de bezetter niet meer naar de schouwburg te gaan.

Linksonder: kunstenaars riepen collega's op zich niet als lid van het gilde te melden.

Onder: liefdadigheidsinstellingen waren in de 'Nederlandsche Volksdienst' gelijkgeschakeld.

verenigingen en stichtingen werden door het commissariaat van Müller-Lehning overgeheveld naar de Nederlandsche Volks Dienst, gecreëerd naar het voorbeeld van de Duitse *Nationalsozialistische Volkswohlfahrt* en nauw verbonden met 'Winterhulp Nederland'. In de praktijk betekende dit dat de vaak zeer waardevolle eigendommen van deze verenigingen in handen van de NVD kwamen. De bestuurders lieten zich in het algemeen niet overplaatsen. Een groot aantal van hen vond wegen om het werk voort te zetten. De kerken namen een groot deel der activiteiten onder hun vleugels. Bij de aanbeveling van de collecten voor bijzondere noden, die regelmatig in de r.-k. kerken plaatsvonden, wist iedere kerkganger dat het ging om de voortzetting van de christelijk-sociale arbeid, die vroeger door de verenigingen werd gedaan. De nazi's waagden het immers niet de kerken aan te pakken. In particuliere gesprekken kwam Hitler er rond voor uit dat hij tijdens de oorlog geen strijd met de kerken kon riskeren. De afrekening, vooral met de rooms-katholieke kerk, zou na de oorlog komen.

De *Gleichschaltung* op het terrein van het cul-

zowel politiek als financieel schone toekomst — wisten zij de organisatie van dagbladdirecteuren en die van de journalisten schaakmat te zetten: al in september waren zowel de uitgevers- als de journalistenorganisatie zonder uiterlijk zichtbare dwang 'gelijkgeschakeld'. Slechts weinigen verzetten zich openlijk tegen deze gang van zaken. Zo bijvoorbeeld het viertal Amsterdamse journalisten dat in de winter 1940—1941 een begin maakte met de uitgave van het illegale blad 'Het Parool'. Een jaar later gingen de 'gelijkgeschakelde' persorganisaties deel uitmaken van het Persgilde, dat weer een onderdeel was van de Nederlandse Kultuurkamer. De andere onderdelen daarvan: de gilden voor Muziek, Theater en Dans, Letteren en Beeldende Kunsten en Film kwamen minder gemakkelijk tot stand. Toen in 1941 de Duitse plannen om in Nederland een parallel van de *Reichskulturkammer* te stichten begonnen door te dringen, ontstond in kunstenaarskringen een tegenbeweging. Een protest met ruim 2400 handtekeningen werd tot Seyss-Inquart gericht. Toen begin 1942 de aanmelding als lid verplicht werd gesteld en voor hen die zich niet zouden melden uitsluiting uit hun

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

De 'boerenleider' Roskam, tevoren leider van het Agrarisch Front van de NSB, zag geen kans een behoorlijke organisatie op poten te zetten. De liquidatie van de bestaande boerenorganisaties leidde tot duistere financiële schandalen. De financiën van de Landstand zelf verkeerden voortdurend in een deplorabele toestand, want de boeren — bij verordening zonder meer tot lid verklaard — weigerden op grote schaal de hun opgelegde bijdragen te betalen. Alleen door miljoenen-subsidies van het Rijkscommissariaat kon de topzware organisatie in stand worden gehouden.

Uiterlijk volledig was het succes van de *Gleichschaltung* op het terrein van de liefdadige instellingen. De talrijke op dit terrein bestaande

tuurleven was weer een geheel ander hoofdstuk. Een kindertehuis konden de bezetters gemakkelijk naasten, een boer tot lid van de Landstand verklaren. Maar men kon een journalist niet zonder meer dwingen te schrijven, een acteur te spelen. Toch ging op dit terrein de eerste 'gelijkschakeling' als vanzelf. Toen een aantal Nieuwe-Orde-gezinde publicisten onder aanvoering van dr. T. Goedewaagen in de zomer van 1940 een Raad van Voorlichting voor de Nederlandsche Pers stichtten, kregen zij een groot deel van de journalisten mee. Door een handige tactiek — afwisselend dreigementen tegenover de financieel zwak staande journalisten en voor het lot van hun onderneming bevreesde dagbladuitgevers en beloften van een

beroep dreigde, ontstond een conflictsituatie. Bij het toneel weigerde ongeveer een derde van de acteurs zich op te geven. Een nog groter deel van de vooraanstaande letterkundigen en beeldende kunstenaars verkoos voorlopig niet meer in de openbaarheid te treden. Niet-leden konden immers hun boeken niet uitgeven, hun werken niet tentoonstellen. Een actieve verzetsgroep stimuleerde de weerstand tegen de Kultuurkamer en gaf het illegale blad 'De Vrije Kunstenaar' uit. In de sector muziek was er minder verzet tegen de Kultuurkamer. Begrijpelijk, want de voor de oorlog meestal slecht betaalde orkestleden en muziekdocenten waren voor hun levensonderhoud direct afhankelijk van verder optreden of lesgeven.

Bovendien had het door de bezetter ingestelde Departement van Volksvoorlichting en Kunsten de salariëring van de orkesten juist sterk verbeterd en werd de individuele beslissing in veel gevallen omzeild door de toetreding van gehele organisaties tot de Kamer. Slechts enkele bekende musici traden niet meer in het openbaar op, zoals bijvoorbeeld de sopraan Jo Vincent. Zij en anderen gaven in kleine kring huisconcerten. Bij de amateurgezelschappen was er iets meer (hoewel geen algemeen) verzet tegen de Kultuurkamer. Verschillende koor- en orkestverenigingen zetten hun werk liever stil dan zich aan te sluiten.

Bijzonder effectief was het verzet van de Nederlandse artsen tegen de Artsenkamer, die de bezetter hun wilde opdringen. Aanvankelijk leek het daar overigens niet op. Het hoofdbestuur van de Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, die 90% van de artsen omvatte, was in mei 1941 voor Duitse eisen gezwicht. Een NSB-arts van het Medisch Front zou in het bestuur moeten komen en de Maatschappij zou moeten worden 'aangepast'. De NSB'er zou dus de Duitse instructies tot ombouw in de geest van de *Reichsärztekammer* gaan uitvoeren. Daarentegen kwamen de leden in verweer. In enkele maanden bedankte meer dan de helft. Bovendien kwam een illegale organisatie tot stand, die zich 'Medisch Contact' noemde en die de leiding nam in het verweer tegen de nazificatie. Vrij spoedig wist zij het vertrouwen van de meeste artsen te winnen en kon zij via plaatselijke vertrouwensmannen informatie en richtlijnen doorgeven. De Duitsers richtten weliswaar in december 1941 bij Verordening de Nederlandse Artsenkamer op en iedere arts werd tot lid verklaard. Maar het bleef een lege huls; behalve de NSB-artsen en enkele meelopers nam niemand aan het werk van de Kamer deel.

Zo zouden wij nog een hele tijd kunnen voortgaan. Behalve de artsen waren er de dierenartsen, die natuurlijk ook een Kamer kregen opgedrongen. Apothekers en tandartsen verging het niet anders, maar het zou te ver voeren alle maatschappelijke groeperingen en organisaties op te noemen, waarop de nazi's hun kracht beproefden of waarbij hun zwakte aan het licht trad.

Daarom zij alleen nog vermeld dat ook de meeste jeugdbewegingen zoals Arbeiders Jeugd Centrale en Padvinderij al vroeg verdwenen. Ook hier kon alleen onder kerkelijke vlag een deel nog op beperkte schaal voortwerken. De sportorganisaties overleefden echter de algemene verarming. De Duitsers streefden er blijkbaar naar op dit terrein grote conflicten te vermijden, omdat zij de sport zowel om haar vermaakswaarde als om de *Ertüchtigung* niet wilden missen. Zij lieten de sportbonden grotendeels ongemoeid. Een concentratie in de organisaties kwam tot stand zonder Duits ingrijpen. Slechts hier en daar was er een conflict. Bij de studentenorganisaties werd geen poging tot 'gelijkschakeling' ondernomen. De Duitsers hadden wel plannen in die richting, doch zagen er tenslotte geen heil in. Studenten en hoogleraren hadden immers in de eerste twee bezettingsjaren duidelijk genoeg laten merken hoe hun gezindheid was. Toen de joodse ambtenaren — en daarmee dus ook de joodse professoren — eind november 1940 door de bezetter werden verwijderd, hadden Delft en

Toen de bezetters een Artsenkamer wilden instellen, bedankte meer dan de helft van de leden voor de Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst en werd het illegale Medisch Contact opgericht. In die dagen plakten vele artsen pleisters over het woord 'arts' op hun naambord uit protest tegen de bezettingsmaatregel.

Geheel boven: de NSB'er A. W. Müller-Lehning kreeg na februari 1941 vrijwel onbegrensde bevoegdheden als commissaris voor de Niet-Commerciële Verenigingen en Stichtingen om iedere Nederlandse vereniging op te heffen, te reorganiseren of samen te voegen met andere organisaties.

Leiden gereageerd met een spontane studentenstaking. Daarop hadden de Duitsers de studentencorpora in die steden ontbonden. Bijna alle overgebleven studentenverenigingen maakten in september 1941 vrijwillig een eind aan hun bestaan, toen een verordening aan joden verbood lid van verenigingen te zijn. Deze uiting van solidariteit met de vervolgdenvond in het overige verenigingsleven slechts hier en daar navolging.

Eénmaal ondernamen de bezetters een poging een universiteit te nazificeren. Leiden — sinds de staking van november 1940 gesloten — zou *umgestaltet* worden door ontslag van een aantal hoogleraren en benoeming van nationaal-socialisten of meelopers in hun plaats. Langs allerlei wegen trachtte men de Duitsers duidelijk te maken dat de overgebleven hoogleraren dit niet zouden kunnen aanvaarden en dat velen bij uitvoering van de plannen ontslag zouden nemen, waardoor van de Universiteit weinig zou overblijven. De Duitsers aarzelden lang, met name omdat zij heel goed wisten dat er geen capabele NSB'ers waren om al deze functies over te nemen. Tenslotte besloten zij te beginnen met het ontslag van enkele ongewillige hoogleraren, in de hoop dat de reactie van de overblijvenden mee zou vallen. Toen prof. Kranenburg als eerste ontslagen werd, vroegen echter achteenvijftig andere docenten demonstratief ontslag. Duitse manoeuvres om een aantal van hen tot intrekking van hun ontslagaanvraag te bewegen, hadden geen succes en Leiden bleef tot het eind van de oorlog gesloten. De enige poging het Hoger Onderwijs 'gelijk te schakelen' was daardoor verijdeld. Zo liepen de meeste pogingen tot *Gleichschaltung* uit op niets en dat in dubbele zin. De genazificeerde organisaties zoals Arbeidsfront, Landstand en Artsenkamer hadden niets te betekenen en van het oorspronkelijke organisatieleven bleef vrijwel niets over.

Het verzet tegen de nazificatie was dus nogal wisselend van kracht en gehalte. Zonder twijfel speelden principiële motieven er een belangrijke rol in. De christelijke organisaties van arbeiders en boeren gingen liever tijdelijk ten onder dan zich aan het moderne heidendom te verkopen. De artsen streden voor hun medische ethiek en tegen een systeem dat de artsen tot zijn medeplichtigen maakte bij de vernietiging van geesteszieken. De universiteiten gaven een voorbeeld bij het aan de kaak stellen van de nazistische rassenwaan. Leiden verdedigde de vrijheid van onderwijs. Tenslotte was er vrijwel overal een totaal gebrek aan bereidheid om functies af te staan aan of samen te werken met de verachte landverraders, de NSB'ers, die overal klaarstonden om de leiding te nemen in de organisaties, waarin zij misschien 2% van de leden uitmaakten. Misschien heeft die afkeer van de NSB in sommige gevallen het niet altijd sterke principiële verzet wel nuttig ondersteund. Want naast principieel verzet was er veel traagheid en neiging tot aanpassen om moeilijkheden uit de weg te gaan. In het korte bestek van dit artikel hebben wij slechts hier en daar kunnen aanduiden dat sommige beslissingen niet gemakkelijk waren en pas na veel strijd tot stand kwamen. Strijd waarbij het vaak ging tussen de 'slappe' en de 'felle' figuren, maar waarbij soms ook mensen van onverdacht democratische gezindheid in scherp conflict konden raken.

IN UNIFORM AAN DUITSE ZIJDE

SOLDAAT VOOR DE VUAND

DRS. N. K. C. A. IN 'T VELD

Laat het meteen zijn toegegeven: meer Nederlanders hebben in de oorlog in het *feldgraue* uniform van de vijand meegestreden dan in het *kaki* van de bondgenoten. Het juiste aantal is onbekend, maar wellicht zijn het er een 30.000 en op zijn minst een 20.000 geweest.

De capitulatie van het Nederlandse leger in mei 1940 is nog maar een paar dagen oud, of de *Waffen-SS* is al bezig te München een nieuw regiment op te richten, de *SS-Standarte Westland*, voor Nederlandse en Vlaamse vrijwilligers. Het is niet het eerste SS-regiment dat voor een groot deel uit niet-Duitse vrijwilligers zal bestaan. Het eerste was de *Standarte Nordland*, kort na de overval op Scandinavië voor Noren en Denen opgericht.

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

Vanwaar die buitengewone haast van de SS om eenheden te vormen met vreemdelingen uit pas veroverde landen? Voornamelijk omdat de *Wehrmacht* in Duitsland de aanvoer afremt van nieuwe rekruten voor de *Waffen-SS*. Voor niet-Duitsers, afkomstig uit overwonnen en vijandige volkeren, heeft de *Wehrmacht* eerder angst dan interesse. Zo niet de SS. Het zijn immers Germanen! Wanneer de student uit Oslo, de Amsterdamse arbeidersjongen en de Vlaamse boerenzoon samen met hun leeftijdsgenoten uit Pommeren of Oostenrijk gekneed en gevormd zijn in de *Waffen-SS*-kazerne, zullen zij het instrument vormen waarmee de SS de *Wehrmacht* kan beconcurreren en dat zij als middel zal gebruiken om in de toekomst

Er hebben meer Nederlanders het 'feldgraue' uniform gedragen dan het kaki. Linksboven melden zich vrijwilligers voor het Legioen Nederland; links een oproep van de 'SS-Standarten' en rechts enkele WA'ers die beëdigd zijn als legioensoldaten.

Vorige pagina: 'waarachtige Nederlanders' konden zich bij de 'Waffen-SS' melden.

Zuid-Duitsch landschap

Een Nederlandsche SS-man

Ochtend-gymnastiek

Marsch door München

De SS-Standaard Westland marcheert

Opleiding

Gemeenschappelijk zingen

Watersport

Nederlanders
kunnen zich ter opname in de
SS-Standaard Westland
en
Noord-West
leeftijd 17-40 jaar melden.

Inlichtingen verstrekt:
Ergänzungsamt der Waffen-SS
Ergänzungsstelle Nordwest
Den Haag, Stadhouderslaan 132

één Groot-Germaans *Herren*-rijk op te bouwen. Van deze overwegingen weten de anderhalf duizend Nederlanders niets als zij in de zomer van 1940 in de SS-kazerne te München arriveren. Het is allesbehalve een elite, eerder een bij elkaar geraapt zootje; een aantal lieden, dat de Duitsers geholpen heeft bij de verraderlijke overval in Nederlandse uniformen op spoor- en verkeersbruggen, verder ex-militairen, een minderheid van NSB'ers en een zeer kleine minderheid van werkelijk SS-gezinde Nederlanders. Zeer velen zijn aangelokt door Duitse beloften over een politie- of sportopleiding, een geliefde wervingsmethode van de SS. Wanneer deze in het voorjaar van 1941 weer Nederlanders (en Vlamingen) gaat werven voor een ander regiment, de *SS-Standarte Nordwest*, gebruikt zij dezelfde voorwendsels en weer vliegen er een paar honderd avontuurzoekende jongelieden in. Want dat is het grootste reservoir waaruit de *Waffen-SS* in Nederland put: de avonturiers, de mislukten, de asocialen, de huurlingen.

Het lijkt even anders te worden, wanneer in juni 1941 Duitsland de Sowjetunie overvalt en in allerlei Europese landen 'spontaan' vrijwilligerslegioenen worden opgericht om de Duitse agressie reliëf te geven, in de nazi-propaganda voorgesteld als een 'kruistocht tegen het bolsjewisme'. In een eerste golf van enthousiasme melden zich nu vele overtuigden om mee te strijden. Maar dat enthousiasme bekoelt snel: het Nederlandse legioen blijkt de in *Legion Nederlande* omgedoopte *SS-Standarte Nordwest* te zijn, nauwelijks anders dan een normale *Waffen-SS*-eenheid. Duitse SS-officieren en vooral onderofficieren schelden en kankeren er op alles wat Nederlands is. Enige reden is daar wel voor: de vele vrijwilligers die zichzelf 'idealist' noemen, meest NSB'ers, zien zich omringd door volslagen apolitieke landgenoten van de hierboven genoemde categorieën, veelal afkomstig van de zelfkant van de maatschappij.

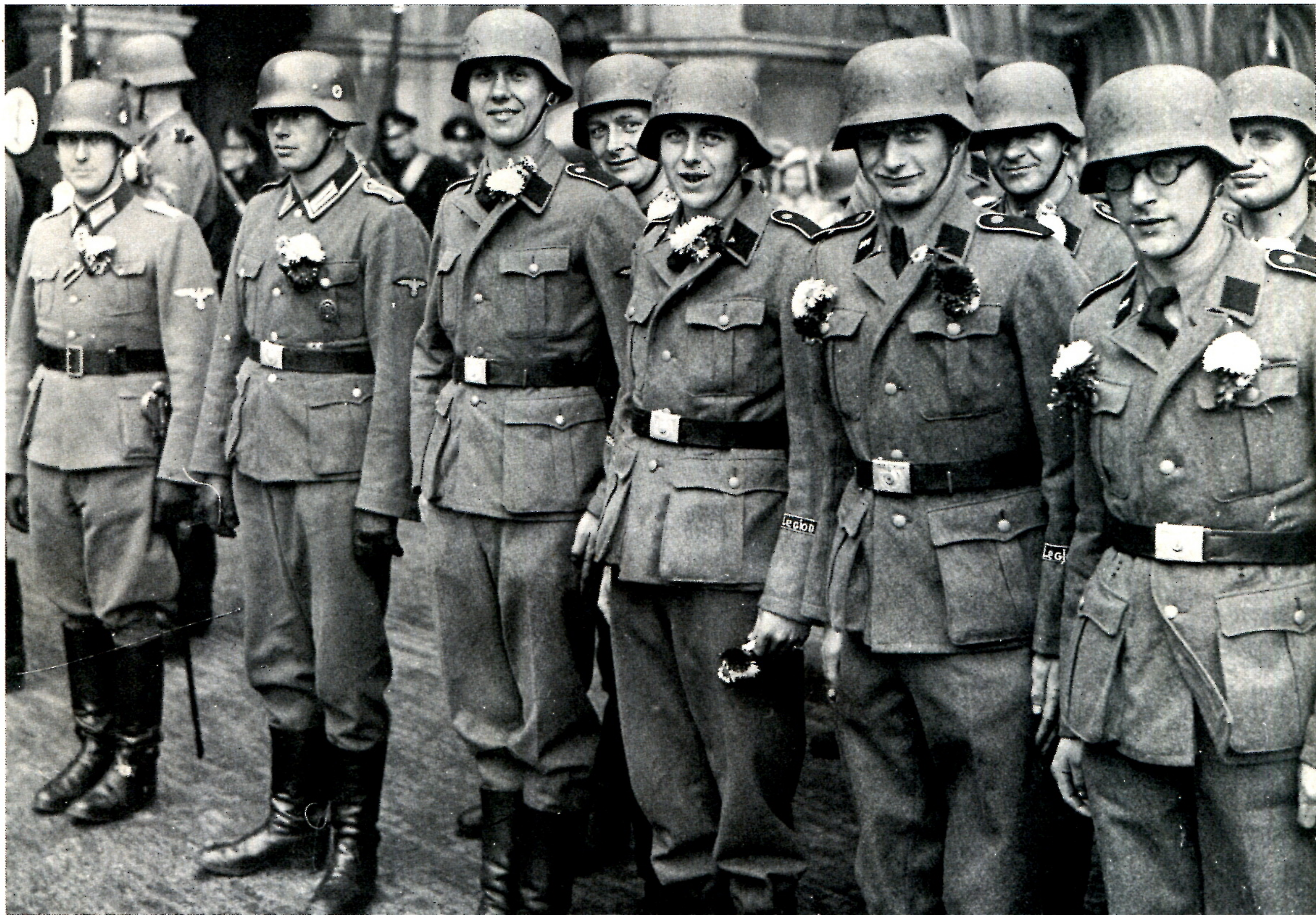
Er is aan het Russische front weinig glorie voor de legioensoldaten te vergaren. Terwijl de *Standarte Westland* bij uitstek de eenheid is

voor de Nederlandse politieke SS-man (minder voor de Mussertklant die het legioen verkiest) en als onderdeel van de elite-SS-divisie *Wiking* in een glorieuze opmars eind 1942 tot diep in de Kaukasus doordringt, wordt het legioen bij Leningrad in een afmattende en weinig spectaculaire stellingenoorlog geworpen. Desondanks ziet Mussert in het legioen de mogelijke kern van een toekomstig Nederlands leger in zijn NSB-staat en hij geeft die hoop nog niet op, wanneer in 1943 het legioen formeel tot een *SS-Panzer Grenadier-Brigade Nederland* wordt gereorganiseerd. In 1940 achtte hij dienstneming in *Westland* landverraad, maar nu zet hij zich krachtig in voor de werving voor deze SS-brigade. Te meer omdat hij voor zijn toe-

het bolsjewisme. Hun taak bestaat uit het bewaken van hun landgenoten in de Duitse kampen in Amersfoort, Vught, de gijzelaarskampen te St. Michielsgestel en Haaren (merkwaardigerwijs niet Westerbork). Dit soort Nederlanders neemt zelfs deel aan de massale fusillades in Vught in 1944. Met de Landstorm strijden zij in september 1944 aan het Albertkanaal en daarop bij Arnhem tegen de westelijke geallieerden van Nederland.

De *Waffen-SS* heeft zeker het leeuwedeel van de Nederlandse vrijwilligers in Duitse dienst opgeslokt. De paar honderd Nederlanders in de *Wehrmacht* en de *Kriegsmarine* vielen daarbij in het niet. Wel nam het *NSKK* (National-Sozialistisches Kraftfahr Korps) een 4000

und *Polizeiführer* Rauter, die het uiterste uit zijn bevoegdheden haalde en daarmee viel de schaduw van de SS ook over deze formatie. De Landwachters mochten persoonsbewijzen controleren, bruggen bewaken, zwarte handelswaar in beslag nemen — ze deden het met genoeg. Maar dat genoeg verdween, toen de Duitsers in het laatste stadium van de oorlog sommige Landwachtonderdelen wilden dwingen mee te vechten tegen de oprukkende geallieerde troepen in Nederland. Het kwam er niet van. De Landwacht ging niet strijdend ten onder, zoals de brigade *Nederland* bij Berlijn en de divisie *Wiking* in Hongarije. Het aantal Nederlanders in die eenheden was toen al behoorlijk uitgedund. De Landstorm, nu ook als *Waffen-SS-*

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

komstige Nederlandse leger een nieuwe mogelijkheid ziet, wanneer de Duitsers begin 1943 de Landstorm oprichten, een formatie van Nederlandse vrijwilligers, die alleen in Nederland dienst zullen doen. Onnodig te zeggen dat ook deze formatie in feite — en later ook formeel — een eenheid is van de *Waffen-SS* met een Duitse commandant, een in meerderheid Duits kader en onder de manschappen een aantal Volksduitsers uit Zuidoost-Europa, net als het legioen (thans de brigade *Nederland*). Maar de Landstorm telt meer Nederlandse vrijwilligers. Zo ook het *Wachbataillon Nord-west*. De Nederlanders in dit bataljon hebben niet het excuus van de 'idealisten' in de divisie *Wiking* of de brigade *Nederland*: de strijd tegen

Nederlanders op, bij voorkeur zelfs NSB-leden (in tegenstelling tot de SS), maar door de politieke onbelangrijkheid van dit korps kon Mussert het niet tegen de SS uitspelen.

In 1944 leek het erop, alsof Mussert toch nog zijn eigen leger kreeg, toen de Landwacht werd opgericht als 'zelfbeschermingsorganisatie' van de NSB tegen aanslagen van het verzet. Alle NSB'ers die een geweer konden of wilden dragen, maar ongeschikt of bevreesd voor frontdienst waren, trachtte Mussert in de Landwacht te krijgen, bij elkaar een 10.000 man, waarvan 80% part-time. De NSB-onderde-wapenen dus. Maar als organisatie met bepaalde politieke bevoegdheden viel de Landwacht in zekere mate onder de *Höhere SS-*

divisie opgevoerd, capituleerde in mei 1945 in de Betuwe voor de Canadezen. De Landwachters, die formeel genomen niet tot de vrijwilligers in Duitse dienst behoorden, deelden dit lot niet. De SS'ers gingen gesloten in gevangenschap, de Landwachters verspreid, als NSB'ers.

'*Kriegsverlängerer*' noemden Duitse soldaten vaak de Nederlandse vrijwilligers vanwege hun fanatisme tot het laatste moment. Begrijpelijk is dat wel. Anders dan de Duitse SS'ers wisten deze Nederlanders zich door hun eigen volk gehaat en uitgestoten. Tot het laatste hoopten zij op een Duitse overwinning en vreesden zij bij het tegendeel de kogel. Die hoop noch die vrees werd bewaarheid.

KRUIP DOOR SLUIP DOOR

M. G. EMEIS JR.

Voorjaar 1942 luisterden de Delfzijlse huisarts A. L. Oosterhuis en een van zijn vrienden op een avond naar Radio Oranje. De uitzending sterkte de dokter, zoals hij later verklaarde, in zijn overtuiging 'dat er door Radio Oranje zodanige nonsens werd verkocht, dat de mensen aan de overkant (van de Noordzee) beter ingelicht moesten worden'.

Parallel met dat scherpe oordeel liep na de oorlog de conclusie van de Parlementaire Enquêtecommissie: 'Het beleid van de Regering ten opzichte van de geheime diensten te Londen gedurende de eerste jaren is niet zodanig geweest als het had moeten zijn.' De Centrale Inlichtingendienst, in juli 1940 in Londen opgezet onder leiding van F. van 't Sant, was in anderhalf jaar al aan zijn derde chef toe en werd in november 1942 vervangen door het Bureau Inlichtingen, waar majoor Broekman slechts acht maanden de scepter zwaaide. De commandowisselingen wijzen erop dat CID en BI weinig doeltreffend werden geleid. Dilettantisme, onderlinge naijver en promotiehonger verhinderden vrijwel elk deugdelijk contact tussen 'Londen' en bezet Nederland. De Duitsers handhaafden de kustvaart Delfzijl-Oostzee vooral, omdat zij door de export van kunstmest en chemicaliën hun betalingsbalans met Zweden in evenwicht wilden houden. Door zijn nauwe relaties met kapiteins en stuurlieden van de Groninger kustvaart was het dokter Oosterhuis al vóór 1942 gelukt vele studenten en ook anderen uit Nederland weg te helpen. Zij monsterden in Delfzijl aan als dekknecht en deserteerden in Zweden of Finland van 'hun' schip. Via een van hen die zich in Stockholm had gevestigd, legde Oosterhuis contact met de Nederlandse consul-generaal A. M. de Jong. De Nederlandse consulaire dienst blonk in 1940—1945 niet uit in activiteit en vindingrijkheid; de consulaten-generaal 'slepen' meestal, zoals BI-chef Somer eens verzuchtte. De Jong was een uitzondering. Enthousiast ging hij in op Oosterhuis' voorstellen en opmerkelijk snel kwam toen 'de Zweedse weg' tot stand. De dokter kreeg enkele radiozenders toegesmokkeld, die hij op één na doorgaf aan illegale zendgroepen. Een stroom van informatie over de situatie in bezet Nederland kon nu via Delfzijl Londen bereiken: dringende berichten over Duitse troepenverplaatsingen, de ligging van munitieschepen en dergelijke per radio; rapporten, verslagen en illegale bladen per schip. De Jong, behalve consul-generaal ook BI-vertegenwoordiger in Stockholm, zond alles door naar een Londense relatie, kolonel Rabagliatti van de Britse in-

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

lichtingendienst. Voorjaar 1943 kwam De Jong tijdens een bezoek aan Londen tot de onaangename ontdekking dat de Nederlandse regering nooit iets van hem had ontvangen: Rabagliatti was zijn belofte om duplicaten van alle documenten aan het Nederlandse Bureau Inlichtingen door te zenden, niet nagekomen! Behalve de inlichtingendienst eiste ook het vluchtelingenprobleem De Jongs aandacht. Tussen 1940 en 1945 week een duizendtal Nederlanders naar Zweden uit. Een aantal van hen reisde verder: Stockholm, Moskou, Transsiberische spoorweg, Wladiwostok en dan over zee naar Engeland om daar dienst te nemen bij de Nederlandse strijdkrachten. Ruslands intrede in de oorlog sneed die route af. Herfst 1941 en lente 1942 konden negenendertig jongelui per koeriersvliegtuig rechtstreeks van Stockholm naar Schotland vliegen, maar de overigen moesten steeds langer op transport wachten (sommigen wachtten op 1 maart 1945 nóg!). Najaar 1942 bepaalde Zweden dat Nederlandse vluchtelingen in afwachting van hun vertrek naar Engeland in houthakkerskampen moesten werken. Ligging en voeding waren goed, maar de afzondering in de eeuwig zingende bossen werkte depressief. Bovendien daalde het gehalte van de vluchtelingen; in 1943 trof men in Zweden steeds meer kaf aan onder het koren van de Engelandvaarders, zelfs

louche figuren als collaborateurs, SS'ers, mannen van de Germaanse Landdienst en lieden in conflict met de strafrechter, wie de Nederlandse grond te warm onder de voeten was geworden. In het 'zwarte boekje' van het Nederlandse consulaat-generaal prijken weldra honderdvijftien namen van personen die weigerden naar Engeland te gaan.

Een reeks van gebeurtenissen maakte in het tweede halfjaar 1943 een einde aan de Zweedse weg. Op of omstreeks 23 juli werd de groep-Oosterhuis door een Duits *Sonderkommando* opgerold; een paar weken later werd De Jong als BI-vertegenwoordiger ontslagen, omdat het BI in Londen hem te eigengereid ('zeer vrijgevochten') vond. De Duitsers achtten het geraden de kustvaart Delfzijl-Zweden te liquideren, namen in Delfzijl Nederlandse kustvaarders in beslag en zonden ze naar Noorwegen om verbouwd te worden tot mijnevegers. De Jong, gehandhaafd als consul-generaal, riposteerde door in Zweedse havens namens de minister van handel, nijverheid en scheepvaart de overige kustvaarders aan de ketting te leggen.

De groep-Oosterhuis was in de Duitse val gelopen door verraad van kustvaartschipper Aben, een vertrouwensman van de SD-chef Schreieder, die in de Zweedse weg wist te infiltreren. Aben werd naar Londen gelokt en daar gearresteerd. Een andere verrader, Douwes, werd in de Zweedse hoofdstad geliquideerd: 'ergens in het water voor Stockholm kopje-onder geraakt en niet meer boven gekomen'. Evenals de route over Zweden was ook de Zwitserse weg geen initiatief van de Nederlandse regering. Dr. W. A. Visser 't Hooft, sinds 1937 secretaris van de Wereldraad van Kerken, kreeg na mei 1940 in zijn woonplaats Genève van vrienden in bezet Nederland veel brieven, veel materiaal en weldra ook vele klachten over de uitzendingen van Radio Oranje. Hij begon hierover een briefwisseling met premier Gerbrandy, die hem begin 1942 naar Londen uitnodigde. Visser 't Hooft wees Gerbrandy erop dat er een 'ontstellend' gebrek was aan contact tussen Londen en Nederland en dat de Nederlandse regering 'heel weinig' begreep van wat er in Nederland leefde. De man die geknipt bleek voor het onderhouden van het contact met Visser 't Hooft was Gerbrandy's secretaris-generaal op het departement van algemene oorlogvoering, A. H. J. Lovink. Doel van de lijn Nederland-Genève-Londen was het geestelijk contact tussen Londen en het bezette vaderland te versterken en vooraanstaande personen in Nederland in te lichten over bedoelingen en

Geheel boven: Engelandvaarders worden op zee opgepikt. Hun tocht is goed verlopen.

Hierboven links: consul-generaal A. M. de Jong werkte mee aan de 'Zweedse weg'.

Hierboven rechts: dr. W. A. Visser 't Hooft was de 'verbindingsman' in Genève.

Linkerpagina: Nederlandse vluchtelingen op weg naar de vrijheid via de Pyreneeën.

plannen van de Nederlandse regering die niet of nog niet via Radio Oranje konden worden bekendgemaakt. Visser 't Hooft zou in samenwerking met het gezantschap in Bern de regering inlichten over geestelijke stromingen, verzet tegen het nazisme, strijd op kerkelijk en onderwijsgebied, en gedachten over de politieke en sociale orde na de oorlog zoals die in bezet gebied leefden; belangrijke boeken en tijdschriften zouden, eventueel geresumeerd, worden doorgezonden. Ietwat komisch doet de in Londen gemaakte bepaling aan: 'Aan het bestaan van dit centrum (in Genève) zal generlei richtbaarheid gegeven moeten worden.' De opdracht van de regering aan Visser 't Hooft betekende dat deze niet louter 'een soort kantoorhouder van een illegale PTT' zou zijn, maar over door te sturen stukken mocht cor-

responderen met de afzenders in bezet Nederland en bij doorzending naar Londen eigen commentaar kon toevoegen.

Bij zijn terugkeer in Genève ontmoette Visser 't Hooft daar mejuffrouw H. Kohlbrugge, die op eigen gelegenheid met onder andere illegale kranten en spionagemateriaal clandestien uit Nederland naar Zwitserland was gereisd. Eind juli 1942 keerde zij met een brief van prof. Karl Barth, Londense en andere documenten terug naar bezet gebied. 'Hiermede was de Zwitserse weg ontstaan', aldus mejuffrouw Kohlbrugge. Zij was bevriend met 'Vrij Nederland'-man Van Randwijk, die haar in contact bracht met de commandant van de OD (Orde Dienst), jhr. Six. Nadat zij een betrouwbare boekbinder en een idem fotograaf had gevonden, werd Visser 't Hooft intensief bevoorrad met Nederlands nieuws: microfoto's, in boeken verborgen, die per post naar Genève gingen. Omdat zij na verloop van tijd de berichtgeving aan de Londense regering te eenzijdig-socialistisch-achtte, trok mejuffrouw Kohlbrugge zich in 1943 uit de Zwitserse weg terug. De afkeurenswaardige 'spionage' door de OD op deze nieuwsvoorziening worde hier slechts pro memorie gereleveerd.

Sinds Lovinks aftreden in januari 1943 'merkten (in Genève) weinig van een levendige belangstelling aan de Londense kant'. Zelfs wer-

den belangrijke rapporten uit Visser 't Hooft's zendingen in Londen niet voorgelegd aan de minister van buitenlandse zaken en aan andere gezagdragers voor wie ze bestemd waren. Intussen werd de verbinding Nederland-Genève op nieuwe leest geschoeid door de vindingrijke Jean H. Weidner, die in België en Frankrijk over driehonderd medewerkers beschikte. Zijn koeriers namen om de tien of veertien dagen de nachttrein Brussel-Parijs, deden overdag in de Franse hoofdstad hun clandestiene zaken af, vertrokken 's avonds naar Annecy, passeerden te voet de Zwitserse grens en bereikten de volgende dag Genève. Men reisde op valse Duitse verlofgangersplassen of Franse en Duitse reisdocumenten, zogenaamd uitgegeven door de Belgische Kamer van Koophandel. Geen van de koeriers is ooit in Duitse handen gevallen. Weidner werd tweemaal gearresteerd, maar wist beide malen te ontsnappen.

Los van de berichtenlijn organiseerde deze belangrijke verzetsman twee personenlijnen, die via België en Frankrijk naar Zwitserland respectievelijk Spanje leidden. Een duizendtal mensen werd langs deze routes overgebracht: tweehonderd Fransen, honderdachtien Amerikaanse piloten, honderd andere vreemdelingen en zeshonderd Nederlanders, onder wie de geheime agenten Ubbink en Dourlein, ontsnapte slachtoffers van het *Englandspiel*. In februari 1944 arresteerden de Duitsers ongeveer honderd medewerkers van de personenlijnen, die echter door Weidner zo strikt gescheiden waren gehouden van de berichtenlijn, dat deze laatste ongehinderd voortgang kon vinden. En passant verzorgde Weidner soms geldtransporten ten behoeve van Nederlanders die in Zuid-Frankrijk waren gestrand en door de Nederlandse regering 'in hun ellendige toestand aan hun lot werden overgelaten'. Zijn gebrekkig Nederlands belette hem het traject Nederland-Brussel te verzorgen. Dat werd toevertrouwd aan J. G. le Jeune, in 1942 in Bilthoven, later in Brussel woonachtig — en door zijn ambulante 'ambt' op beide adressen slechts sporadisch bereikbaar. Eén keer werd hij door de *Feldgendarmarie* aangehouden, maar na verhoor vrijgelaten, mét de collectie microfoto's, die bij ontdekking zijn dood zouden hebben betekend.

Na de oorlog zwaaide de Parlementaire Enquêtecommissie dr. Visser 't Hooft en diens medewerkers in Zwitserland en Nederland 'de hoogste lof' toe, prees Weidner en Le Jeune als 'hoogst verdienstelijk', kritiseerde het optreden van Six en de OD en uitte 'grote waardering' voor Gerbrandy. De commissie achtte het 'van eminent belang dat de Regering de beschikking heeft gekregen over de berichtgeving van de Zwitserse weg'.

Herfst 1943 maakte de commandant van de *Kriegsmarine* in Nederland via de dagbladen bekend: 'In de haven van Rotterdam, op de Nieuwe Waterweg van Rotterdam tot de zee-grens, in de aan de Nieuwe Waterweg gelegen zeehavens, en in de havens IJmuiden. Den Helder, Harlingen, Delfzijl, Vlissingen, Amsterdam, alsmede in het Noordzeekanaal moeten roeiboten van elke soort en open motorboten (...) van één uur na zonsondergang tot één uur voor zonsopkomst aan land gebracht, opgehesen of aan dek bewaard worden. Uit de aan land gebrachte boten moeten de roeiriemen en dollen verwijderd en achter slot

Op aandringen van de Nederlandse illegaliteit nodigde de Nederlandse regering in Londen in het voorjaar van 1944 een belangrijke Nederlandse verzetsman uit naar Engeland te komen om haar van advies te dienen. De keuze viel op de drieënveertigjarige journalist mr. G. J. van Heuven Goedhart.

Op maandag 24 april, 's morgens om half zeven, vertrok hij per tram van zijn onderduikadres naar het Centraal Station in Amsterdam, waar hij de trein naar Sittard nam. Een studente pikte hem daar op en bracht hem naar de Belgische grens, waar een jeugdige onderwijzer al klaar stond om de 'Ollander' veilig en wel dwars door België te loodsen.

Volgens het nauwkeurig uitgekende reisschema zou hij in vijf dagen via Spanje Engeland bereiken. Maar reeds in België liep dat plan in het honderd, omdat het spoorwegverkeer door bommen was ontwricht en België grotendeels per tram moest worden doorkruist. Ook in Parijs trad grote vertraging op, maar tot de Spaanse grens had de reis toch nog een vrij georganiseerd verloop. Twee vrachtwagenchauffeurs brachten Van Heuven Goedhart in Tarascon diep de bergen in, naar een hutje vanwaar Spaanse gidsen hem over de grens zouden brengen. In het gebied wemelde het van Duitse patrouilles die jacht maakten op Engelandvaarders, en twee keer liet de Spaanse gids de Nederlander in de barre Pyreneeën aan zijn lot over. Beide keren wist van Heuven Goedhart struikelend en strompelend door de nacht de weg naar de Franse chauffeurs terug te vinden. Hij overnachtte in kalkgroeven en op naakte bergtoppen; honger en uitputting brachten hem aan de grens van het menselijk uithoudingsvermogen.

De Franse chauffeurs, vurige verzetsstrijders, begonnen de mislukkingen echter op hun fatsoen te trekken: ze hadden beloofd dat de Neder-

BARRE VLUCHT

Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

De journalist mr. G. J. van Heuven Goedhart mocht de regering in Londen gaan adviseren.

lander in Spanje zou komen en dus zóu hij die bergen over! Ze brachten hem in contact met twee Franse smokkelaars die Van Heuven Goedhart tegelijk met hun smokkelwaar over de Spaanse grens zouden brengen. Wel eisten ze boter bij de vis, zodat de Nederlander niet alleen zijn laatste geld, maar onder meer ook zijn horloge kwijtraakte en bovendien op een vodje papier een schuldbekentenis moest tekenen 'na de oorlog te betalen'.

Die nacht begon de huiveringwekkende tocht: eerst 2500 m klimmen tot het gebied van gletsjers en eeuwige sneeuw, dan 500 m dalen en tenslotte

opnieuw 2700 m omhoog naar de grens van Andorra. De geharde bergbewoners schatten dat de tocht vijftien uur zou duren, maar het werd een martelgang van ruim 24 uur. Bij tijden zakten de drie mannen tot over hun middel in de gletsjersneeuw; ze schuifelden langs bergrichels die nauwelijks een halve meter breed waren en soms schoot er een steen los en rolden ze meters terug langs de moeizaam veroverde bergwand. Bij zo'n valpartij verwondde Van Heuven Goedhart zijn knie, die tijdens de verdere tocht opzwol en er uit zag als een biljartbal. Hij was de algehele uitputting nabij, maar op zondag 14 mei strompelde hij toch Andorra binnen. 'De man uit Barcelona', die daar op hem had moeten wachten, liet zich niet zien. Zonder geld en lichamelijk volkomen ontredderd, meldde Van Heuven Goedhart zich als vluchteling bij de Spaanse politie. Hij werd gevangengezet en het duurde ruim een maand, voordat hij via allerlei onzichtbaar gewroet toestemming kreeg door te reizen naar Madrid. Daar ving de vluchtorganisatie hem weer op. Per auto werd hij naar Zuid-Spanje gebracht en daar aan boord gesmokkeld van een scheepje dat naar Gibraltar zou varen. Hij maakte die reis in de schroeftunnel; onder de smeer en met doornatte, gescheurde kleren kwam hij in Gibraltar te voorschijn. Daar had men ineens erg veel haast: vuil en wel werd de uitgeputte reiziger op het vliegtuig naar Engeland gezet. Ook na aankomst was er geen tijd om op verhaal te komen: in dezelfde desolate toestand stapte Van Heuven Goedhart op zaterdagavond 17 juni binnen in de huiskamer van premier Gerbrandy. Hij kreeg een borrel, een bad, schone kleren, een bed en veertien dagen later de tweede ministerssteek die een Nederlander uit bezet gebied te dragen kreeg. (De eerste was voor mr. J. A. W. Burger.)

Louis Sinner

worden opgeborgen.' Overtreders werden bedreigd met straffen tot vijf jaar tuchthuis. De reactie in bezet Nederland was dat de *Bekanntmachung* alleen maar het bewijs leverde van wat men algemeen al veronderstelde: dat de ontsnappingen over de Noordzee een voor de Duitsers verontrustend hoogtepunt hadden bereikt.

Pas na de oorlog werd bekend dat veel meer Engelandvaarders de 'personenlijnen' via Zweden, Zwitserland, Spanje en Portugal hadden gekozen dan de rechtstreekse overtocht over de Noordzee. Van die minderheid bereikte naar schatting van Engelandvaarder mr. J. A. W. Burger 'wellicht de helft' de overkant niet. Juist langs de kust was de Duitse controle bijzonder scherp en de kans op ontdekking werd nog vergroot, toen de kuststrook tot *Sperrgebiet* werd verklaard. De voorbereiding was vaak onvoldoende, de nautische kennis te gering. Ook wie zich nauwgezet had voorbereid en dag en uur van vertrek zorgvuldig had berekend, kon door plotselinge omslag van het weer worden gedupeerd. Meermalen weigerde een motor plotseling dienst en dreven de opvarenden soms dagen hulpeloos rond. Wie door de Duitse kustbewaking werd opgepikt, kreeg levenslang of de kogel. Een Delftse student die velen had geholpen naar Engeland

te ontkomen, sloeg door het draaien van de wind na drie etmalen terug aan land, werd gearresteerd, ontsnapte, waagde een tweede overtocht en vond de dood. Bij achttien graden vorst stond in de nacht van 17 op 18 januari 1942 een adelborst een half uur tot zijn nek in het ijzige zeewater om zichzelf en een bewusteloze kameraad voor de speurende Duitsers verborgen te houden. Diezelfde nacht viel op het Scheveningse strand dr. Wiardi Beckman in Duitse handen; in het concentratiekamp Dachau stierf hij aan vlektyfus. Ook prof. V. H. Rutgers, na zestig uur dobberen met een defecte motor teruggedreven in de Oosterscheldemondd, overleed in Duitse gevangenschap.

Fortuinlijker waren vijf vluchtelingen uit Noord-Holland, onder wie een neergehaalde Britse piloot. In één etmaal haalde hun open bootje, aangedreven door twee buitenboordmotoren de Engelse kust. Een groep Engelandvaarders haalde een huzarenstukje uit door de bemanning van een Duits vaartuig te overmeesteren en bij aankomst in Engeland als krijgsgevangenen af te leveren. Om herkenning door de Duitsers te voorkomen werden de gezichten van twee waaghalzen, die een geslaagde overtocht hadden gemaakt per... zeilkano, op de bij aankomst gemaakte foto zwart gemaakt,

alvorens zij in de gehele wereldpers verscheen. Mr. Burger, aan wie wij bovenstaande details danken, heeft ook zijn eigen overtocht beschreven. Een semi-racebootje, oorspronkelijk bedoeld als pleziervaartuig op de Hollandse plassen, kreeg een extra-benzinetank, een reserveaanhangmotor, een uitlaatpijp onder water om het geluid te dempen en een van de Duitsers gestolen vliegtuigkompas. Om snelheid te winnen waren zeilen, masten en bagage taboe. Slecht weer vrijdelde het eerste oversteekplan, maar een paar nachten later voer men toch van de Zuidhollandse eilanden weg, over een zandbank tussen twee Duitse controleschepen door, langs wrakhout, lijken en losgeslagen mijnen de open zee op. De volgende middag ontmoette men een Brits konvooi, men hees een hemd als witte vlag, werd opgepikt en getrakteerd (maar ook geïnterneerd!) in de kombuis van een Engelse kustvaarder. Een enkele Engelandvaarder ging zelfs door de lucht. Voorjaar 1941 benutte een invlieger van de Fokkerfabrieken, die een door de Duitsers buitgemaakte Fokkerjager testte, een lentewolkje om erin te duiken en achter de westelijke horizon te verdwijnen, eer de *Luftwaffe* de achtervolging kon inzetten. Weinige uren later volgde een tweemotorig marinevliegtuig het goede voorbeeld.

VOLK EN VADERLAND

MANNETJE IN DE DRAAIKOLK
EEN DOOR NEEN
TUSSEN GOED EN FOET
GELUK EN ONGELUK
SOLDAAT VOOR DE VIJAND
KRUIP DOOR SLUIP DOOR

58

Wanneer wij in deze en de volgende aflevering enkele problemen rond de thema's collaboratie en verzet in Nederland de revue laten passeren, zullen wij ons niet beperken tot de activiteiten van hen die als 'landverraders' of 'collaborateurs' plegen te worden aangeduid, en anderzijds van hen die men 'verzetssrijders' is gaan noemen. Collaboratie — samenwerking met de vijand — bleef immers niet beperkt tot hen die zich bewust — uit wat voor motieven dan ook — beijerden om in de eerste plaats de belangen van de bezetter te dienen. Verzet kwam niet uitsluitend tot gelding in de daden van hen die zich dag aan dag afvroegen — eveneens uit wat voor motieven dan ook — op welke wijze zij de vijand het best nadeel konden berokkenen. Zouden wij ons tot deze beide groepen beperken, dan zouden wij maar een klein gedeelte van het Nederlandse volk in onze beschouwingen kunnen betrekken.

De bezettingssituatie was zodanig, dat bijna iedereen van tijd tot tijd geconfronteerd werd met problemen, maatregelen, voorschriften, bevelen door of namens de bezetter gegeven, die een directe reactie van hem vroegen, een reactie die maar al te vaak de keuze tussen gehoorzamen of niet te hoven ging en uitmondde in het geven van een antwoord op de vraag: collaboratie of verzet?

Die vraag hoefden zij die als nationaal-socialist de zijde van de Duitsers gekozen hadden, zich niet te stellen. Hun mogelijkheden en problemen lagen binnen het gebied van de collaboratie. Zij hadden zich door hun optreden buiten de gemeenschap van het Nederlandse volk geplaatst, al was dat voor velen van hen, zeker voor zover zij zich in een verblind idealisme als wegberoiders voor de toekomst van het vaderland beschouwden, wellicht een tijdlang moeilijk te verteren. Als militair traden zij zonder meer in dienst van het land dat Nederland en het Nederlandse volk in zijn bestaan bedreigde; als niet-militair hielpen zij de vijand bij de realisering van zijn doeleinden.

Van de activiteiten van 'het verzet' kunnen wij slechts een gering deel behandelen in een poging om aan de hand van een aantal voorbeelden een beeld te geven van enkele uitgangspunten en vormen van verzet, anderzijds van de gecompliceerdheid van de situatie waarin dat verzet plaatsvond.

En wanneer wij ons dan bezighouden met die Nederlanders die als gevolg van hun beroep of functie door de situatie zelf gedwongen werden partij te kiezen, dan komen wij op het terrein waar gehoorzaamheid snel in collaboratie onttaarde, ongehoorzaamheid vaak een eerste stap was naar verzet en, hoe vreemd dat ook mag klinken, waar collaboratie en verzet tegelijkertijd plaatsvonden.

A.H.P.